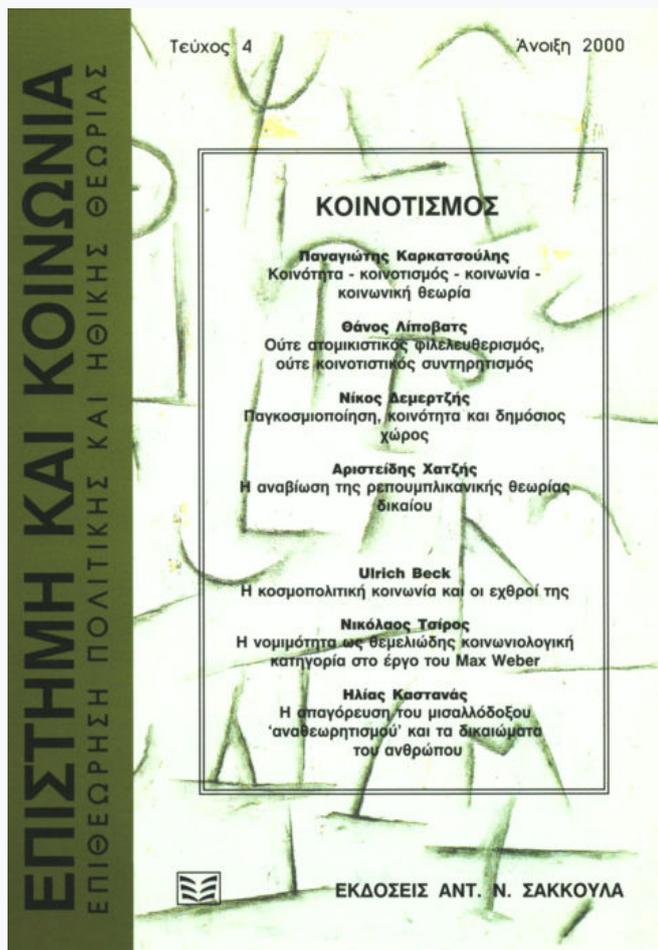

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 4 (2000)

Κοινοτισμός

Η αναβίωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας δικαίου: μια κριτική προσέγγιση

Αριστείδης Ν. Χατζής

doi: [10.12681/sas.739](https://doi.org/10.12681/sas.739)

Copyright © 2015, Αριστείδης Ν. Χατζής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χατζής Α. Ν. (2015). Η αναβίωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας δικαίου: μια κριτική προσέγγιση. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 4, 79–116. <https://doi.org/10.12681/sas.739>

Η αναβίωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας δικαίου: μια κριτική προσέγγιση

Αριστείδης Ν. Χατζής*

Όπως υπάρχει ένας βαθμός φανλότητας στο ανθρώπινο γένος που απαιτεί κάποια ειδική μεταχείριση και δυσπιστία, έτσι υπάρχουν και κάποια άλλα χαρακτηριστικά στην ανθρώπινη φύση που δικαιολογούν έναν ορισμένο βαθμό σεβασμού και εμπιστοσύνης. Η δημοκρατία προϋποθέτει την ύπαρξη αυτών των ιδιοτήτων σε μεγαλύτερο βαθμό από οποιαδήποτε άλλη μορφή διακυβέρνησης.

James Madison, *The Federalist*, no. 55

Οι θεσμοί της συνταγματικής ελευθερίας έχουν τόση αξία όση ένας λαός τους αποδίδει.

Jürgen Habermas (1992: 7)

Από τον καιρό των αρχαίων Ελλήνων η ιδιότητα του πολίτη συνεπαγόταν πολύ περισσότερα από το να σε απομυξά η Εφορία και να ρίχνεις μια ψήφο. Σήμαινε να είσαι μέλος μιας κοινότητας. Ποτέ δεν επρόκειτο απλά για δικαιώματα - επρόκειτο εξίσου και για υποχρεώσεις.

Amitai Etzioni¹

* Διδάκτωρ Δικαίου και Οικονομικών, University of Chicago.

Ο κλασικός ρεπουμπλικανισμός γρήγορα διαφοροποιήθηκε από τη δημοκρατική θεωρία, δίνοντας έμφαση στις υποχρεώσεις του πολίτη, δηλαδή στη φιλοπατρία και στο καθήκον ενεργούς συμμετοχής στα κοινά. Από την Αρχαία Ρώμη μέχρι την Αναγεννησιακή Φλωρεντία και την προεπαναστατική Αμερική, ο ρεπουμπλικανισμός καταρχήν διχοτομήθηκε σε μία φιλελεύθερη και μια κοινοτιστική τάση και τελικώς αφομοιώθηκε από τον φιλελευθερισμό. Η πρόσφατη αναβίωσή του είναι στην πραγματικότητα προσπάθεια αναβίωσης της κοινοτιστικής του τάσης. Η αναβίωση αυτή μεταφέρθηκε κάπως πρόχειρα στον χώρο του δικαίου για να εξυπηρετήσει μια συγκεκριμένη σχολή ερμηνείας του συνταγματικού δικαίου, αλλά και ως αντίπαλον δέος στην επελαύνουσα θεωρία της Δημόσιας Επιλογής. Παρά την ενδιαφέρουσα συζήτηση την οποία πυροδότησε, ο νεορεπουμπλικανισμός δεν κατάρθωσε να εμφανιστεί ως μια πειστική εναλλακτική θεωρητική άποψη, ενώ η πολιτική επιρροή του υπήρξε περιορισμένη. Αυτό που έμεινε είναι η επανατοποθέτηση ζητημάτων που θεωρούνταν ξεχασμένα ή ξεπερασμένα και που αξίζει τον κόπο να ξανασυζητηθούν.

1. Εισαγωγή

Ο Ρεπουμπλικανισμός (*Republicanism*) αποτελεί ένα αξιωματικό φαινόμενο στην ιστορία της πολιτικής σκέψης. Ξεκίνησε ήδη από τους αρχαίους χρόνους ως η κατεξοχήν δημοκρατική ιδεολογία, για να αυτονομηθεί σχετικά σύντομα και να φτάσει στο απόγειο της επιρροής του τον 19ο αιώνα, όταν αποτέλεσε μαζί με τον φιλελευθερισμό την κυρίαρχη ιδεολογία των δημοκρατικών και εθνικών κινημάτων της εποχής. Η επιτυχία του όμως αυτή σηματοδότησε και την παρακμή του, καθώς αφομοιώθηκε ταχύτατα από τον θριαμβεύοντα φιλελευθερισμό.

Ήδη από τον ύστερο Μεσαίωνα είχαν διαφανεί δύο διαφορετικές τάσεις στους κόλπους του – η φιλελεύθερη και η κοινοτιστική. Οι τάσεις αυτές διαφοροποιήθηκαν εντονότερα στη διάρκεια του 18ου αιώνα. Η φιλελεύθερη τάση επικράτησε σχετικά εύκολα στις Η.Π.Α. αλλά και αργότερα στην Ευρώπη και ήταν αυτή που αποτέλεσε το κυρίαρχο ιδεολόγημα των μεγάλων επαναστάσεων στην Αμερική και στη Γαλλία. Για ορισμένους, ο ρεπουμπλικανισμός αποτέλεσε την ιδεολογία της μετάβασης από την κοινοτιστική στην ατομιστική οργάνωση της κοινωνικής ζωής. Ωστόσο, η μακροαίωνα και πολυκύμαντη ιστορία του δεν μας επιτρέπει, όπως θα δούμε, να συμπεράνουμε κάτι τέτοιο. Η λανθασμένη αυτή άποψη στηρίζεται στη μη διάκριση των δύο παραπάνω τάσεων και στην αντιμετώπιση του ρεπουμπλικανισμού ως ενιαίου ιδεολογικού κινήματος με διαχρονικά συγκεκριμένους στόχους και σταθερές αρχές (Tushnet 1987: 95).

Στην παρούσα εργασία θα παρουσιάσουμε με συντομία την ιστορική εξέλιξη του ρεπουμπλικανισμού από την αρχαιότητα έως τα τέλη του 19ου αιώνα και θα επικεντρωθούμε έπειτα στη σχετικά πρόσφατη αναβίωσή του στην αγγλοσαξωνική πολιτική θεωρία και κυρίως στην αμερικάνικη νομική σκέψη. Όπως θα διαπιστώσουμε, ο νεο-ρεπουμπλικανισμός που τελικώς απέτυχε να διεκδικήσει κάποια αξιόλογη θέση στη σύγχρονη αμερικανική νομική θεωρία αποτελεί ουσιαστικά αναβίωση της 'κοινοτιστικής' τάσης του κλασσικού ρεπουμπλικανισμού. Οι υποστηρικτές του (κυρίως αμερικανοί συνταγματολόγοι), δίνοντας έμφαση σε ορισμένα κοινοτιστικά στοιχεία, προσπάθησαν ουσιαστικά να κατασκευάσουν μια θεωρία δικαιοσύνης θεμελιωμένη στην αμερικάνικη συνταγματική ιστορία, παρουσιάζοντάς την ταυτόχρονα ως αντίπαλον δέος στην επιτυχημένη και ήδη θεσμοποιημένη θεωρία της δημόσιας επιλογής. Η αποτυχία της προσπάθειας αυτής² και η οριστική εγκατάλειψή της ακόμη και από τους ίδιους τους οπαδούς της, αποτελεί ένα ακόμα παράδειγμα της ιδιαίτερα επιτυχημένης διάδοσης της θεωρίας της 'ορθολογικής επιλογής' στην αμερικανική κοινωνική επιστήμη και βέβαια της κυριαρχίας του φιλελευθερισμού στην αμερικάνικη πολιτική θεωρία (Rodgers 1991).

2. Ο κλασσικός ρεπουμπλικανισμός: από την αρχαία Ρώμη στην αναγεννησιακή Φλωρεντία³

1. Ο ρεπουμπλικανισμός, που αποτελεί μία από τις παλαιότερες πολιτικές θεωρίες, ταυτίστηκε στο παρελθόν με το δημοκρατικό πολίτευμα και έπαιξε για αρκετούς αιώνες τον ρόλο της επίσημης ιδεολογίας των δημοκρατικών. Σχετικά νωρίς όμως αυτονομήθηκε για να εκφράσει μια συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία (και αργότερα και θεωρία) για την οργάνωση της δημοκρατικής πολιτείας.

Ο ρεπουμπλικανισμός γεννήθηκε στην αρχαία Ρώμη⁴ και αποτέλεσε την ιδεολογία των οπαδών της δημοκρατίας στην πάλη τους ενάντια στη μοναρχία. Αργότερα (κυρίως την εποχή της αυτοκρατορίας) έπαιξε τον ρόλο του οράματος-ουτοπίας μεγάλης μερίδας δημοκρατικών, αλλά και αρκετών συντηρητικών Ρωμαίων πολιτικών και διανοουμένων. Οι οπαδοί του ρεπουμπλικανισμού ταύτιζαν την (εν πολλοίς αποτυχημένη) σκληροτράχηλη ρωμαϊκή δημοκρατία⁵, αλλά και την ρεπουμπλικανική ιδεολογία που υποτίθεται ότι τη συνόδευε από τη γέννησή της, με μια περασμένη ένδοξη περίοδο ελευθερίας και αρετής και τη συνέκριναν με τη σύγχρονή τους εποχή της παρακμής, της τυραννίας και του ακατάσχετου ηθικού εκλεπισμού.

Για την ακατέργαστη ρεπουμπλικανική ιδεολογία της ρωμαϊκής περιόδου,⁶ η διακυβέρνηση της πολιτείας πρέπει να εξασκείται από όλους τους πολίτες της (εφόσον αποτελεί δική τους έγνοια - *res publica*) και όχι από έναν ανεξέλεγκτο μονάρχη ή μια ομάδα αριστοκρατών. Η ιδανική κοινωνία είναι αυτή όπου σε καθεστώς δημοκρατίας οι πολίτες όχι μόνο αποφασίζουν για τις τύχες της πολιτείας, αλλά συμμετέχουν ενεργά στη δημόσια ζωή της κοινότητας καθώς θέτουν σε δεύτερη μοίρα τις προσωπικές και τις οικογενειακές τους υποθέσεις (*res privata*). Η συμμετοχή στα κοινά ανάγεται έτσι σε ιδανικό που οδηγεί στην ολοκλήρωση της προσωπικότητας και στην αληθινή ευτυχία. Ο πολίτης, ο άνδρας, που δεν αναμειγνύεται ενεργά στα κοινά,⁷ ο ιδιώτης δηλαδή, δεν μπορεί να είναι ολοκληρωμένος.

Βασική όμως προϋπόθεση της επωφελούς για την πολιτεία συμμετοχής είναι η ύπαρξη αρετής (*virtus*) στους πολίτες (σύμφωνα και με την κυρίαρχη Στωική φιλοσοφία της εποχής με την έντονη αισιοδοξία της για την ανθρωπινή φύση). Η ενεργός συμμετοχή των πολιτών μπορεί να οδηγήσει στην ιδανική κοινωνία μόνο εφόσον οι πολίτες της κοινωνίας αυτής διακρίνονται από ηθικές αρχές, τιμότητα και ακεραιότητα χαρακτήρος, αλλά πάνω από όλα από αγάπη για την πατρίδα τους. Η αγάπη αυτή πρέπει να είναι τόσο ισχυρή ώστε να υπερνικά όχι μόνο το ατομικό συμφέρον, αλλά ακόμα και την αγάπη για τους οικείους. Η φιλοπατρία πρέπει να εκδηλώνεται, κυρίως, με δύο τρόπους: με την καθημερινή ενασχόληση του πολίτη με τα κοινά, με σκοπό την ενεργό συμμετοχή στην πρόοδο της πατρίδας και, κατά τη διάρκεια του πολέμου, με τη γενναία συμπεριφορά του στη μάχη και 'αν χρειαστεί' με την αυτοθυσία του.

Η ρεπουμπλικανική ιδεολογία εκφράστηκε παραστατικά στα έργα της κλασικής ρωμαϊκής λογοτεχνίας, ιστορίας και φιλοσοφίας, ιδίως από τον Λίβιο, τον Τάκιτο, τον Πλούταρχο και τον Σαλλούστιο,⁸ οι ήρωες των οποίων αποτελούσαν πρότυπα αρετής, φιλοπατρίας, αυτοθυσίας αλλά κυρίως διδακτικά παραδείγματα πρόταξης του γενικού συμφέροντος έναντι του ατομικού ή του οικογενειακού.⁹ Υπήρχαν όμως και ιστορικά παραδείγματα 'όπως του Βρούττου (του πρεσβύτερου) που καταδίκασε τους γιους του σε θάνατο για εσχάτη προδοσία', τα οποία είχαν αναχθεί κυριολεκτικά στη σφαίρα του μύθου από τους ρωμαίους ρεπουμπλικάνους.

Ταυτόχρονα άλλοι, όπως ο Πολύβιος, ο Κάτωνας και ο Κικέρωνας καλλιεργούσαν την άποψη πως το 'τέλειο' ρωμαϊκό πολίτευμα της (μεταβατικής) εποχής τους υπήρξε το αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης εξελικτικής διαδικασίας που οδήγησε τη ρωμαϊκή κοινωνία σε ένα μικτό σύστημα διακυβέρνησης

με δημοκρατικά, αριστοκρατικά, ακόμα και μοναρχικά στοιχεία.¹⁰ Δεδομένου ότι μετά την αποτυχία των αδελφών Γράκχων να ανανεώσουν και έτσι να αναζωογονήσουν το δημοκρατικό πολίτευμα, ξεκίνησε και η ραγδαία νόθευση του τελευταίου, οι ως άνω θεωρητικοί της εποχής επέλεξαν, μέχρι ενός σημείου συνειδητά, την ορθολογικοποίηση και θεωρητικοποίηση της παρακμής της δημοκρατίας. Η επιρροή που άσκησαν στην υπό εξέλιξη ρεπουμπλικανική θεωρία, της προσέδωσε τη χρόνια καχυποψία της έναντι (μεταξύ των άλλων) της αρχής της πλειοψηφίας και τον ελιτιστικό χαρακτήρα της, ενώ δικαιολογεί την μετέπειτα απόκλισή της από τη δημοκρατική και τη φιλελεύθερη θεωρία.

II. Ο ρεπουμπλικανισμός αναβίωσε¹¹ στη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα στις πόλεις-κράτη της βόρειας Ιταλίας (ιδίως στη Φλωρεντία).¹² Η αναβίωση υπήρξε αρκετά επιλεκτική και έδωσε αρχικώς ιδιαίτερη έμφαση στα γνήσια δημοκρατικά και ριζοσπαστικά φιλελεύθερα στοιχεία της θεωρίας (βλ. π.χ. το έργο του αρκετά σημαντικού αλλά σχετικώς άγνωστου Marsilio dei Mainardini,¹³ αλλά και εκείνο των Σχολιαστών του ρωμαϊκού δικαίου Bartolus και Baldus¹⁴) και λιγότερο στις ηθικές υποχρεώσεις των πολιτών απέναντι στη δημοκρατία.

Η έμφαση στις ηθικές αυτές υποχρεώσεις, κυρίως στην 'ηθική του πολίτη' επανήλθε στις αρχές του 16ου αιώνα στα έργα των Machiavelli και Guicciardini.¹⁵ Οι πολίτες (σαν τους ήρωες του Λίβιου) πρέπει να αγαπούν την πατρίδα τους περισσότερο από τον εαυτό τους. Ως μεγαλύτερη αρετή ενός πολίτη θεωρείται και πάλι η φιλοπατρία, κορυφαία εκδήλωση της οποίας αποτελεί η προσωπική υπεράσπιση της πατρίδας στη διάρκεια του πολέμου.¹⁶ Αν και ο Giannotti, μελετώντας το σταθερό και επιτυχημένο οιοει δημοκρατικό πολίτευμα της Βενετίας, θα επαναφέρει και τις θεωρίες περί μικτών πολιτευμάτων, στο έργο του Machiavelli θα βρούμε εν σπέρματι τις πλουραλιστικές θεωρίες των μέσων του 20ου αιώνα: η πάλη μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων μπορεί να οδηγήσει (αν υπάρχουν οι κατάλληλοι θεσμοί) σε βελτίωση της ευημερίας της κοινότητας.¹⁷

Έναν αιώνα περίπου μετά τη βραχύβια αναβίωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας στη Βόρειο Ιταλία, ο James Harrington, στην περίφημη ουτοπία του *The Commonwealth of Oceana* (1656), θέτει τα θεμέλια της ρεπουμπλικανικής θεωρίας των νεωτέρων χρόνων που θα αναπτυχθεί κυρίως στις αποικίες της Βορείου Αμερικής και θα δώσει για πρώτη φορά έμφαση (στα πλαίσια της

ρεπουμπλικανικής θεωρίας) στον ρόλο που παίζει η κοινωνική δικαιοσύνη στην ουσιαστική συμμετοχή του πολίτη στα κοινά.

3. Η νεώτερη ρεπουμπλικανική θεωρία

I. Με τον Harrington εγκαινιάζεται η νεώτερη ρεπουμπλικανική θεωρία. Μια ουσιώδης διαφοροποίηση του κλασικού ρεπουμπλικανισμού των αρχαίων και μεσαιωνικών χρόνων από τον ρεπουμπλικανισμό των νεωτέρων χρόνων αποτέλεσε η αποδοχή από τον τελευταίο της αρχής της αντιπροσωπευσης ταυτόχρονα με την (αν και όχι ολοκληρωτική) απομάκρυνσή του από το όραμα της άμεσης δημοκρατίας. Μια αλλαγή η οποία υπήρξε κυρίως το αποτέλεσμα της δημιουργίας μεγάλων εθνικών κρατών, αλλά και αυτοκρατοριών στους νεότερους χρόνους.

Ο Harrington θέτει για πρώτη φορά έντονα (στα πλαίσια της ρεπουμπλικανικής θεωρίας) το θέμα της αναγκαιότητας μιας κάποιας μορφής κοινωνικής δικαιοσύνης ως απαραίτητης προϋπόθεσης της ενεργού συμμετοχής των πολιτών στα κοινά. Σύμφωνα και με την κλασική ρεπουμπλικανική θεωρία, οι πολίτες πρέπει να είναι οικονομικώς ανεξάρτητοι, κατά προτίμηση γεωργοί, με ακίνητη ιδιοκτησία ικανή να τους εξασφαλίζει το δικαίωμα όχι μόνο να αποφασίζουν, χωρίς οικονομικές εξαρτήσεις, αυτό που πιστεύουν πως συμφέρει στην πατρίδα τους, αλλά και να έχουν τον χρόνο να ασχοληθούν ενεργά με τα δημόσια πράγματα. Όσο μεγαλύτερη η οικονομική ισότητα σε μια δημοκρατική κοινωνία, τόσο το καλύτερο για τους πολίτες της και το δημόσιο συμφέρον.¹⁸ Παρά την ευρεία διάδοση των ιδεών του Harrington, ο 'κοινωνικός' ρεπουμπλικανισμός του δεν επικράτησε τελικώς, καθώς η ταυτόχρονη διάδοση των φιλελεύθερων ιδεών επηρέασε σημαντικά και τη ρεπουμπλικανική σκέψη.¹⁹

II. Η γαλλική επανάσταση που ακολούθησε, αλλά κυρίως η μεγάλη επιτυχία της αμερικανικής επανάστασης (που οδήγησε στη δημιουργία της πρώτης μεγάλης δημοκρατίας των νεωτέρων χρόνων με τη ρεπουμπλικανική θεωρία κυρίαρχη ιδεολογικά) έδωσαν μεγάλη ώθηση στον ρεπουμπλικανισμό, μεταλλάσσοντάς τον σε δημοφιλή ριζοσπαστική φιλελεύθερη πολιτική ιδεολογία που συχνά μετατρέποταν σε επαναστατική. Ο σημαντικότερος εκφραστής των ριζοσπαστικών ρεπουμπλικανικών θεωριών της εποχής υπήρξε ο Thomas Paine, ο οποίος ήταν συγχρόνως και φιλελεύθερος.²⁰ Στο έργο του, μεταξύ των άλλων, υπερασπίζεται επιτυχώς την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, αν και με αρκετή δόση αισιοδοξίας, ίσως και αφέλειας. Αποτελεί σίγου-

ρα τον έναν πόλο της νεώτερης ρεπουμπλικανικής παράδοσης. Σε αντίθεση με τον, σχεδόν σύγχρονο του, Jean-Jacques Rousseau (τον δεύτερο πόλο), ο οποίος έδωσε έμφαση στα κοινοτιστικά, συντηρητικά και αντι-Διαφωτιστικά στοιχεία²¹ του ρεπουμπλικανισμού, ο Paine υπήρξε ο πνευματικός πατέρας του σύγχρονου αμερικανικού (σοσιαλίζοντος) φιλελευθερισμού.

Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε ότι στα τέλη του 18ου αιώνα έχουμε να κάνουμε με δύο αρκετά διακριτές τάσεις στη ρεπουμπλικανική θεωρία. Η μία (υπό την επιρροή του Rousseau)²² δίνει έμφαση στην κοινότητα, στην αρετή, στην φιλοπατρία, στην ισότητα και στη συμμετοχή. Η άλλη τάση, κυρίαρχη στην Αμερική (χωρίς να απέχει πολύ της πρώτης), υπερτονίζει την ατομική ελευθερία, το κράτος δικαίου και ιδιαίτερα τη διάκριση των εξουσιών.

Αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπήρξε αρχικώς σύγκρουση μεταξύ ρεπουμπλικανισμού και φιλελευθερισμού. Οι φιλελεύθεροι επιτέθηκαν στην εξιδανικευμένη εικόνα του κράτους των ρεπουμπλικανών και στις συντηρητικές ηθικές αντιλήψεις τους,²³ ενώ οι ρεπουμπλικάνοι έστρεψαν τα βέλη τους στον φιλελεύθερο ηθικό σχετικισμό που τον χαρακτήριζαν ως αμοραλισμό, όπως και στην αγοραιοκρατική του αντίληψη που ενίσχυε την εγωιστική συμπεριφορά. Η πλέον ακραία ριζοσπαστική και φιλελεύθερη τάση υπήρξε εκείνη του Jeremy Bentham και των οπαδών του, αλλά σαφώς σημαντικότερος υπήρξε ο μετριοπαθής αμερικάνικος Ρεπουμπλικανισμός με κυριώτερο εκπρόσωπό του τον James Madison.²⁴

III. Ο Madison δεν υπήρξε μόνο μια μεγάλη μορφή της αμερικανικής πολιτικής ιστορίας, πολιτικής φιλοσοφίας και συνταγματικής θεωρίας,²⁵ αλλά και ουσιαστικά ο πνευματικός πατέρας του αμερικανικού Ρεπουμπλικανικού κόμματος. Οπαδός ο ίδιος του φιλελεύθερου ρεπουμπλικανισμού και εμπνευστής κάποιων από τους πλέον πολύπλοκους μηχανισμούς ουσιαστικής διάκρισης των εξουσιών, επαναφέρει στη συζήτηση τις θεωρίες του Machiavelli περί της πλουραλιστικής κοινωνίας: όσο περισσότερα είναι τα συγκρουόμενα συμφέροντα σε μια μεγάλη χώρα (με μεγάλο αριθμό ψηφοφόρων, όπως οι Η.Π.Α.), τόσο καλύτερα για τη δημοκρατία και το κοινό καλό. Η παρουσία πολλών και αλληλοσυγκρουόμενων ομάδων σε μια μεγάλη και ανομοιογενή κοινωνία απαγορεύει την επιβολή της θέλησης μιας ισχυρής πλειοψηφίας αλλά και την επικράτηση παντοδύναμων μειοψηφιών, ενώ επιτρέπει μέσα από τη σκληρή αντιπαράθεση θέσεων και ιδεών να αναδειχθούν οι καλύτερες και ανθεκτικότερες στην κριτική.²⁶

Η απόλυτη επικράτηση του ρεπουμπλικανισμού στις Η.Π.Α. (αργότερα

και στη Δυτική Ευρώπη) οδήγησε και στον μαρασμό του ως πολιτικής θεωρίας. Βασική όμως αιτία υπήρξε η ταυτόχρονη επικράτηση του φιλελευθερισμού κατά τον 19ο αιώνα. Ο φιλελεύθερος ρεπουμπλικανισμός, κυρίαρχος στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα στον δυτικό κόσμο, απαγκιστρώθηκε καταρχήν από τα κοινοτιστικά και μοραλιστικά στοιχεία του κλασσικού ρεπουμπλικανισμού και αργότερα και από τα εθνικιστικά. Η θεσμοποίησή του και η ταύτισή του με τον φιλελευθερισμό δεν επέτρεψαν την περαιτέρω εξέλιξή του.²⁷

4. Η σύγχρονη ρεπουμπλικανική θεωρία

Η σύγχρονη ρεπουμπλικανική θεωρία ξεκίνησε ουσιαστικά στις Η.Π.Α. στα τέλη της δεκαετίας του '60, όταν μια ομάδα ιστορικών, με επικεφαλής των Bernard Bailyn, αμφισβήτησε έντονα την κρατούσα άποψη στην ιστορία των αμερικάνικων πολιτικών θεσμών που ήθελε την αμερικανική δημοκρατία να θεμελιώνεται κυρίως στη βάση της φιλελεύθερης ιδεολογίας (Hartz 1955). Για τον Bailyn (1967) και τους συναδέλφους του,²⁸ η αμερικανική επανάσταση δεν βασίστηκε στον ατομικιστικό φιλελευθερισμό του John Locke, αλλά στον κλασσικό ρεπουμπλικανισμό των Ρωμαίων και στον αστικό ανθρωπισμό (*civic humanism*) της αναγεννησιακής Βορείου Ιταλίας (ιδίως του 16ου αιώνα).

Η 'ρεπουμπλικανική' αναθεωρητική ιστορική σχολή αμφισβητεί ολόκληρη τη μυθολογία του κοινωνικού συμβολαίου που αποτέλεσε το θεωρητικό αλλά και το ιδεολογικό υπόβαθρο των δυτικών δημοκρατιών. Σύμφωνα με τη σχολή αυτή, η σύγχρονη δημοκρατία (ιδίως η αγγλοσαξωνικού τύπου - και ακόμα περισσότερο η Αμερικάνικη) υπήρξε το πνευματικό παιδί της ρεπουμπλικανικής παράδοσης. Η μετέπειτα επικρατούσα 'νομικίστικη', φυσικοδικαιική, φιλελεύθερη ιδεολογία αποτέλεσε το παραπέτασμα που έκρυψε την πραγματική φύση και γενεαλογία των δημοκρατικών θεσμών, οι οποίοι μπορούν να λειτουργήσουν ικανοποιητικώς μόνο στα πλαίσια μιας αναγεννημένης ρεπουμπλικανικής θεωρίας η οποία ξαναδίνει έμφαση στον ρόλο του πολίτη και όχι απλά στα δικαιώματα του ατόμου (Haakonssen 1993: 570).

Ήταν φυσικό η αναθεωρητική αυτή τάση της σύγχρονης αμερικανικής ιστοριογραφίας να δώσει το έναυσμα σε μια περιορισμένη μεν, ενδιαφέρουσα δε και σίγουρα όχι αμελητέα αναγέννηση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας για το κράτος και τους θεσμούς. Μια ομάδα πολιτικών φιλοσόφων και μια αντίστοιχη θεωρητικών του δικαίου (κυρίως κεντροαριστερών συνταγματο-

λόγων)²⁹ επιχείρησαν να ξαναζωντανέψουν τον ρεπουμπλικανισμό, εκμεταλλευόμενοι ταυτόχρονα την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τον κοινοτισμό, αλλά και την ανάγκη για τη δημιουργία ενός αντίπαλου δέους στην ιδιαίτερα επιτυχημένη θεωρία της δημόσιας επιλογής (Gey 1993: 802-803).

II. Ξεκινώντας τη μελέτη του σύγχρονου ρεπουμπλικανισμού, θα ήταν χρήσιμο να σημειώσουμε ευθύς εξαρχής ένα σαφές διακριτικό γνώρισμά του που δίνει και το στίγμα του σε σχέση με τον κοινοτισμό και τον φιλελευθερισμό. Ο Ρεπουμπλικανισμός δεν μοιράζεται μαζί τους την έλλειψη εμπιστοσύνης στο κράτος και στους θεσμούς του. Όπως μάλιστα θα δούμε, υπερασπίζεται όχι μόνο την αναγκαιότητα του κράτους, αλλά και πολλές από τις (υποτιθέμενες) αδυναμίες του, ενώ του προσοδίδει έναν ιδιαίτερα παρεμβατικό ρόλο (Sellers 1998a).

Για τον νεο-ρεπουμπλικανισμό, το κράτος, ο νόμος, το δίκαιο δεν αποτελούν αναγκαστικά εμπόδια στην ανθρώπινη ελευθερία αλλά μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη διεύρυνσή της (Pettit 1997: 148-149). Απορρίπτει έτσι ο νεο-ρεπουμπλικανισμός τον διαχωρισμό αρνητικής/θετικής ελευθερίας (που τόσο έχει ταλαιπωρήσει το σύγχρονο φιλελευθερισμό)³⁰ και δέχεται ότι μόνο το δίκαιο μπορεί να εξασφαλίσει την πραγματική ελευθερία, είτε άμεσα είτε έμμεσα. Άμεσα όταν το δίκαιο αναγνωρίζει και προστατεύει δικαιώματα και ελευθερίες και έμμεσα όταν οι κοινωνικές σχέσεις καλύπτονται από τη σκιά του δικαίου. Αυτό που πρέπει να επιδιώκει ο πολίτης για την εξασφάλιση της ελευθερίας του δεν είναι λιγότερο κράτος (σύμφωνα με τη φιλελεύθερη ιδέα περί αρνητικής ελευθερίας), αλλά περισσότερους θεσμούς που να εξασφαλίζουν όσο γίνεται μεγαλύτερη ελευθερία. Μάλιστα, οι θεσμοί αυτοί θα πρέπει να φτάνουν μέχρι το σημείο να υποχρεώνουν τον πολίτη να εξασκεί την ελευθερία του και να εκμεταλλεύεται τις δυνατότητες και τη δύναμη που του παρέχει η ελευθερία αυτή (π.χ. η ψηφοφορία πρέπει να είναι υποχρεωτική).

Έτσι, θεμελιώδης ιδέα της ρεπουμπλικανικής θεωρίας είναι η ενεργός συμμετοχή των πολιτών στη δημοκρατική διαδικασία, όχι βέβαια μόνο δια μέσου της ψηφοφορίας. Στην παράδοση του ρεπουμπλικανισμού των Machiavelli, Paine και Madison, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη σύγκρουση των συμφερόντων αλλά και στον πλουραλισμό των ιδεών ως εξυγιαντικών μηχανισμών της δημοκρατίας. Οι ιδέες δεν πρέπει απλά να γίνονται ανεκτές, αλλά θα πρέπει να ενθαρρύνεται η έκφρασή τους και κυρίως να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη απ' όλους. Αν και αρκετά μακριά από τον σχετικισμό του φιλελευθερισμού, ο ρεπουμπλικανισμός διακρίνεται όχι μόνο για την ανεκτι-

κότητα στις διαφορετικές ιδέες, αλλά και για την ανοικτότητα σ' αυτές. Βασικό λοιπόν μέλημά του είναι να εξασφαλίσει καταρχήν την έκφρασή τους. Η έκφραση και η διάδοση όλων των διαφορετικών απόψεων πρέπει να αποτελεί μέριμνα της πολιτείας.

Ο κίνδυνος όμως που πάντα ενυπάρχει στις πλουραλιστικές δημοκρατικές κοινωνίες είναι η ενδυνάμωση των ιδιωτικών συμφερόντων σε τέτοιο βαθμό ώστε η επιρροή που ασκούν αυτά στο κράτος να το καθιστά όργανό τους. Το δημόσιο συμφέρον όμως δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να ταυτίζεται με το συμφέρον ατόμων ή ομάδων, άρα πρέπει να αποτελεί στόχο του κράτους η παρεμπόδιση των ατόμων ή των ομάδων αυτών να αποκτήσουν τόσο μεγάλη δύναμη, ώστε να κατορθώσουν να επιβάλλουν τα συμφέροντά τους.

Γενικότερα, βασική ιδέα της νεο-ρεπουμπλικανικής σχολής (και ιδίως της πιο φιλελεύθερης τάσης της)³¹ είναι η απελευθέρωση του πολίτη από κάθε είδους εξάρτηση (πολιτική, κοινωνική, οικονομική). Το πολιτικό σύστημα πρέπει καταρχήν να απαλείψει κάθε εξάρτηση (*potestate domini*), διότι η ελευθερία προϋποθέτει κατεξοχήν την απουσία καταναγκασμού. Ακόμα και όταν ο καταναγκασμός είναι πιθανός και δεν εξασκείται, η δυνατότητα να ασκηθεί αρκεί για να νοθεύσει την πραγματική ελευθερία. Η θεωρία του Pettit περί ελευθερίας ως 'μη-κυριαρχίας' (*non-domination*) αποτελεί ίσως την πλέον αξιόλογη (και πρωτότυπη) συνεισφορά του σύγχρονου ρεπουμπλικανισμού.³²

III. Παρά την κάπως ρομαντική αντιμετώπιση της πολιτικής από τον κλασικό και τον σύγχρονο ρεπουμπλικανισμό, η επισήμανση των αδυναμιών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας οδήγησε στην αποδοχή μεγάλου μέρους της κριτικής που ασκεί η (αντίπαλος) σχολή της δημόσιας επιλογής. Ωστόσο, ο ρεπουμπλικανισμός αντιμετωπίζει τα φαινόμενα αυτά με την ουτοπική και ρομαντική επίκληση του 'ρεπουμπλικανικού ήθους' ενός ήθους δηλαδή φιλοπατρίας, δημοκρατικής συνείδησης, ανεγκυκλιότητας και αλτρουισμού (που επιβάλλεται με το νόμο, δηλαδή την κρατική βία! βλ. Oldfield 1990) που έρχεται σε ευθεία αντίθεση με την κυνική εικόνα του πολίτη-καταναλωτή και του πολιτικού-επιχειρηματία της δημόσιας επιλογής.

Η επιμονή στη συμμετοχή όλων των πληθυσμιακών ομάδων (ιδίως των μειοψηφιών) στη δημοκρατική διαδικασία φέρνει τον νεο-ρεπουμπλικανισμό σε σαφή αντίθεση με τον κοινοτισμό, ο οποίος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στους κοινωνικούς ρόλους των ατόμων (οι οποίοι και τα καθορίζουν ως πρόσωπα) και μάλιστα όπως αυτοί οι ρόλοι έχουν διαμορφωθεί ιστορικά! Όμως, η ισότιμη συμμετοχή όλων των ομάδων σε μια ιστορικά διαμορφωμένη κοινό-

τητα όπου κυριαρχεί παραδοσιακά μια μεγάλη ομοιογενής πλειοψηφία (π.χ. λευκών προτεσταντών αγγλοσαξόνων, Ελλήνων χριστιανών ορθοδόξων, κ.λπ.) δεν είναι ρεαλιστική, εφόσον φιλοδοξούμε να εντάξουμε τη μειοψηφία σε μια κοινότητα στην ιδεολογική διάπλωση της οποίας δεν έχει η ίδια συμμετάσχει (και ενδεχομένως δεν εγκρίνει).³³

Εδώ έγκειται και η διαφοροποίηση του ρεπουμπλικανισμού από τον φιλελευθερισμό. Στον ρεπουμπλικανισμό δεν αρκεί η τυπική ισότητα, η ισονομία δηλαδή, αλλά απαραίτητη θεωρείται και η αυτονομία. Ο πολίτης πρέπει να είναι ελεύθερος, αλλά ταυτόχρονα και ουσιαστικά ανεξάρτητος. Το πολιτικό σύστημα δεν θα πρέπει να εξασφαλίζει απλώς την απρόσκοπτη συμμετοχή του στις δημοκρατικές διαδικασίες, αλλά και την ανέλιξη της προσωπικότητάς του καθώς και την προστασία της αυτονομίας του, διότι μόνο έτσι μπορεί να φανεί και χρήσιμος στην πατρίδα του. Πώς μπορεί να επιτευχθεί κάτι τέτοιο; Οι κλασικοί και οι νεότεροι ρεπουμπλικάνοι (κυρίως όμως μετά τον Harrington) έδιναν μεγάλη έμφαση στην κατοχή ακίνητης περιουσίας ικανής να καθιστά τον πολίτη ανεξάρτητο οικονομικά (ενυπήρχε βέβαια και η ελιτιστική άποψη πως οι ακτήμονες δεν έχουν ούτε έννομο συμφέρον ούτε πραγματικό ενδιαφέρον για την πατρίδα τους –μία ιδέα που δεν ήταν άλλωστε άγνωστη ούτε στον Locke).

Οι σύγχρονοι ρεπουμπλικάνοι διαφωνούν σ' αυτό το σημείο. Άλλοι επιδίδουν την οικονομική ισότητα υποστηρίζοντας ιδέες όπως η εξασφάλιση ενός ελάχιστου εισοδήματος, άλλοι υπερτονίζουν την προστασία (και ανάδειξη) κανόνων κοινωνικής ηθικής (*social norms*), οι οποίοι ενισχύουν την αυτονομία του πολίτη έναντι του κράτους, και άλλοι επιμένουν ότι μόνο μέσω κρατικών θεσμών, μέσω του θετικού δικαίου δηλαδή, μπορεί να επιτευχθεί η επιθυμητή αυτονομία του πολίτη. Τελικώς όμως καταλήγουν όλες οι τάσεις σε αντιλήψεις για τα ανθρώπινα και τα ατομικά δικαιώματα που λίγο απέχουν από τις αντίστοιχες φιλελεύθερες. Και βέβαια μοιράζονται με τις σχετικές φιλελεύθερες θεωρίες τα προβλήματά τους, κυρίως το μεγάλο πρόβλημα της αλληλεπίδρασης μεταξύ συγκρουόμενων δικαιωμάτων και την αδυναμία δημιουργίας μιας πειστικής και συνεπούς θεωρίας (έστω ενός κριτηρίου) στάθμησης συμφερόντων. Όμως η επίλυση του προβλήματος αυτού (ή μάλλον οι προτάσεις για την επίλυσή του) είναι και το ζητούμενο.

IV. Τα προβλήματα της σύγχρονης αναβίωσης του ρεπουμπλικανισμού είναι πολλά. Καταρχήν, η αναθεωρητική ιστορική θέση πως οι αμερικανικοί πολιτικοί θεσμοί έχουν θεμελιωθεί με βάση τα ρεπουμπλικανικά ιδεώδη είναι μεν ενδιαφέρουσα και συζητήσιμη, αλλά έχει δεχθεί σκληρή κριτική

μέσα στα πλαίσια της ιστορικής επιστήμης,³⁴ και όπως θα δούμε και μέσα στα πλαίσια της αμερικανικής ιστορίας των θεσμών και της συνταγματικής ιστορίας των Η.Π.Α.

Το μεγάλο πρόβλημα με τη νεο-ρεπουμπλικανική θεωρία είναι ότι δέχεται ως δεδομένη (Kalman 1996: 184-185) την ύπαρξη δύο αντιτιθέμενων παραδόσεων, του ρεπουμπλικανισμού και του φιλελευθερισμού, οι οποίες υποτίθεται πως υπήρξαν σαφώς διαχωρισμένες και μόνιμα σε αντιπαλότητα, ιδιαίτερα κατά τη σημαντική ιστορική περίοδο που αρχίζει στα τέλη του 18ου και τελειώνει στα μέσα του 19ου αιώνα. Όπως όμως διαφάνηκε στην ιστορική αναδρομή, αν και σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να ταυτίσουμε απόλυτα τον φιλελευθερισμό με τον ρεπουμπλικανισμό, σίγουρα δεν μπορούμε να τους διαχωρίσουμε σαφώς (Hartog 1987: 77). Προσωπικότητες όπως ο Μαρσίλιος της Πάντοβα, ο Thomas Paine και κυρίως ο James Madison (ο σημαντικότερος εκπρόσωπος του αμερικάνικου ρεπουμπλικανισμού) ήταν εξίσου φιλελεύθεροι. Αλλά και οι καθαρόαιμοι φιλελεύθεροι, όπως ο Locke, ο Montesquieu, οι εκπρόσωποι του Σκοτσέζικου Διαφωτισμού και φυσικά ο Rousseau, συνέδεαν απόλυτα τα δικαιώματα με αντίστοιχες υποχρεώσεις και καθήκοντα και τα ενέτασσαν σε μια ηθική τάξη ρεπουμπλικανικού (αν και ταυτόχρονα φυσικοδικαιικού) τύπου (Haakonssen 1993: 571, Zuckert 1994).

Έτσι, η αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο κυρίαρχων (και σε μεγάλο βαθμό συγγενικών) προοδευτικών κινημάτων της εποχής οδήγησε σε μια ιδεολογική επιμειξία (αναμενόμενη άλλωστε) που μπορεί να μελετηθεί ορθότερα εφόσον δεχτούμε την ύπαρξη ενός 'φιλελεύθερου ρεπουμπλικανισμού' ο οποίος κυριάρχησε ιδεολογικά σε όλη την περίοδο του 19ου αιώνα στον αγγλοσαξονικό χώρο (Flaherty 1995, Sellers 1997, 1998a) και ο οποίος εξελίχθηκε στον αγοραιοκρατικό φιλελευθερισμό του τέλους του 19ου αιώνα. Το ότι ο φιλελευθερισμός (όταν πλέον η ρεπουμπλικανική επιρροή είχε ατονήσει λόγω της ίδιας της επιτυχίας της, αλλά και του τέλους της ιδεολογικής ομοιομορφίας που η πρώτη παγκοσμιοποίηση επέβαλε) διαμόρφωσε τη μυθολογία του σε σχέση με την ιστορία των θεσμών από θέση ισχύος πλέον (Horwitz 1987), οδήγησε σε στρεβλώσεις της ιστορίας αυτής, όχι όμως τόσο σημαντικές ώστε να δικαιολογούν την πλήρως αναθεωρητική τάση της ομάδος Bailyn. Ακόμα όμως και αν δεχτούμε ότι οι απόψεις των αναθεωρητών ιστορικών προσεγγίζουν περισσότερο την αλήθεια απ' ό,τι η κυρίαρχη 'φιλελεύθερη' ιστοριογραφία, αυτό δεν σημαίνει πως οι υποτιθέμενες αμιγείς ρεπουμπλικανικές θεωρίες της εποχής αποτελούν χρήσιμο εργαλείο για την ερμηνεία

ενός συντάγματος έπειτα από διακόσια χρόνια (White 1987, Fallon 1989: 1698).³⁵

V. Διαχωρίζοντας τις θεωρίες περί φυσικών δικαιωμάτων του ατόμου από την ιδέα του πολίτη της ρεπουμπλικανικής θεωρίας (αλλά και των σύγχρονων θεωριών της κοινωνίας πολιτών),³⁶ οι νεο-ρεπουμπλικάνοι ουσιαστικά αποδέχονται τη λανθασμένη και δογματική φιλελεύθερη θεώρηση περί της αυτονομίας των δικαιωμάτων –η οποία όμως δεν βρίσκει έρεισμα στον κλασικό φιλελευθερισμό και βέβαια ούτε στον ρεπουμπλικανικό φιλελευθερισμό (βλ. ιδίως Skinner 1990). Η απόλυτη φύση των δικαιωμάτων στο ‘νομικιστικό’ φιλελευθερισμό (*juristic liberalism*) τα καθιστά τελικώς αδύναμα στην κριτική εξαιτίας της προβληματικής θεωρητικής θεμελίωσής τους σε μια ‘θεολογία χωρίς Θεό’ (κατά την έκφραση του Richard Posner) και βέβαια δίνει έρεισμα σε εξίσου προβληματικές κριτικές θεωρήσεις, όπως εκείνες των κοινοτιστών και των νεορεπουμπλικάνων.

Αντίθετα, η κλασική φιλελεύθερη (και ταυτόχρονα ρεπουμπλικανική αλλά και ωφελμιστική) θεώρηση περί ατομικών δικαιωμάτων ως μέρους μιας συνολικής ηθικής τάξης (που περιλαμβάνει και αντίστοιχες υποχρεώσεις), η οποία βασίζεται είτε στο φυσικό δίκαιο είτε (ιδίως) στην ιδέα της ανθρώπινης ευημερίας, απαντά πειστικά στις αιτιάσεις της νεορεπουμπλικανικής και σε ένα μεγάλο βαθμό και της κοινοτιστικής κριτικής της θεωρίας περί δικαιωμάτων (και κατ’ επέκταση και της σύγχρονης φιλελεύθερης θεωρίας). Ενσωματώνει ταυτόχρονα με επιτυχία τον φιλελεύθερο ρεπουμπλικανισμό, καθιστώντας έτσι την κριτική αβάσιμη.

Η κυριαρχία όμως του νομικιστικού φιλελευθερισμού αλλά και η σχετική επιτυχημένη κριτική που άσκησε ο κοινοτισμός στον φιλελευθερισμό (βλ. ιδίως Sandel 1982), δημιούργησαν τις συνθήκες εκείνες για μια τεχνητή ρεπουμπλικανική αναγέννηση βασισμένη σε μεγάλο βαθμό στην κοινοτιστική παράδοση (Oldfield 1990). Έτσι δίνεται έμφαση (τόσο στα πλαίσια της ιστορικής αναδρομής όσο και της σύγχρονης ανάλυσης) στα κοινοτιστικά στοιχεία της θεωρίας, τα οποία είναι μεν υπαρκτά όχι όμως ικανά για να δικαιολογήσουν τη σαφή ένταξη (έστω και του κλασικού ρεπουμπλικανισμού) στα πλαίσια της κοινοτιστικής θεωρίας.

5. Η νεο-ρεπουμπλικανική θεωρία του δικαίου

Η μεγάλη διάδοση της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου³⁷ στην αμερικανική νομική θεωρία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του ’80, αλλά και η

πρόκληση που έθεταν ειδικότερα τα ‘Συνταγματικά Οικονομικά’ στην αμερικάνικη συνταγματική θεωρία δημιούργησε μια σειρά αντανάκλαστικών στην παραδοσιακή θεωρία, που μεταξύ των άλλων οδήγησαν και σε αναβίωση θεωριών που αυτοχαρακτηρίστηκαν νεο-ρεπουμπλικανικές (αλλά και *civic republican*).³⁸

Ταυτόχρονα, οι κεντρο-αριστεροί (*liberals*) συνταγματολόγοι οι οποίοι αντιδρούσαν έντονα στην κυριαρχία της συντηρητικής ιστορικής σχολής (*originalism*) στην ερμηνεία του αμερικανικού συντάγματος, εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία να χρησιμοποιήσουν τα πορίσματα των αναθεωρητών ιστορικών με σκοπό να αντικαταστήσουν τη φιλελεύθερη βούληση του νομοθέτη με μία κατάλληλα εκσυγχρονισμένη ρεπουμπλικανική.

Οι δύο σημαντικότεροι θεωρητικοί στους οποίους οφείλει τη γέννησή της (και τη βραχύβια ύπαρξή της) η νεο-ρεπουμπλικανική θεωρία του δικαίου είναι ο Cass Sunstein και ο Frank Michelman. Και οι δύο είναι διάσημοι συνταγματολόγοι και ταυτόχρονα θεωρητικοί του δικαίου, από τους σημαντικότερους αμερικανούς νομικούς σήμερα. Διδάσκουν στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου³⁹ και στο Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ αντίστοιχα.⁴⁰ Ως συμβατική ημερομηνία γέννησης της νεο-ρεπουμπλικανικής θεωρίας δικαίου θα μπορούσε να θεωρηθεί ο Ιούλιος του έτους 1988, όταν η νομική επιθεώρηση *Yale Law Journal* δημοσίευσε ένα συμπόσιο για την αναβίωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας στο δίκαιο όπου, μεταξύ άλλων,⁴¹ ο Sunstein (1988) και ο Michelman (1988) παρουσίασαν ολοκληρωμένα τις νεο-ρεπουμπλικανικές θεωρίες τους.⁴²

Οι θεωρίες αυτές επιχείρησαν να βασισθούν στην αναβίωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας, αλλά ταυτόχρονα και στην αναζωπύρωση της συζήτησης για τον κοινοτισμό στην πολιτική θεωρία αλλά και στον χώρο της φιλοσοφίας του δικαίου. Είναι όμως γεγονός ότι η νεορεπουμπλικανική θεωρία του δικαίου δομήθηκε, περισσότερο από κάθε τι άλλο, στη βάση της αντίθεσής της με τη θεωρία της Δημόσιας Επιλογής (βλ. όμως και Grofman 1993: 1577-1585), όπως αυτό είναι εμφανές στα σημαντικότερα έργα της σχολής. Πριν ασχοληθούμε ειδικότερα με τις νεο-ρεπουμπλικανικές θεωρίες στο δίκαιο, θα παρουσιάσουμε σύντομα τη σχολή της Δημόσιας Επιλογής με σκοπό να γίνει καλύτερα κατανοητή η κριτική της νεο-ρεπουμπλικανικής θεωρίας, αλλά και οι θέσεις της στα σχετικά ζητήματα.

Ι. Η ‘θεωρία της Ορθολογικής Επιλογής’ (*Rational Choice theory*) αποτέλεσε μεταπολεμικά το πλέον επιτυχημένο επιστημονικό παράδειγμα στις κοινωνικές επιστήμες. Η θεωρία αυτή εισάγει ουσιαστικά τη χρήση των

εννοιών της οικονομικής επιστήμης στη μελέτη των πολιτικών, οικονομικών, δικαιοκτικών και κοινωνικών θεσμών. Με τη χρήση ειδικότερα των εργαλείων της μικροοικονομικής και των οικονομικών της ευημερίας αναλύονται θέματα τα οποία ανήκαν παλαιότερα αποκλειστικά στα πεδία της πολιτικής επιστήμης, του δικαίου, της κοινωνιολογίας, της ιστορίας, ακόμα και της γλωσσολογίας.

Ουσιαστικά, η σχολή της Ορθολογικής Επιλογής, η οποία αποτελεί μετεξέλιξη του μεθοδολογικού ατομικισμού, επικεντρώνει την έρευνά της στη διαδικασία της επιλογής (ατομικής ή συλλογικής) μεταξύ εναλλακτικών δυνατοτήτων, κάτω από περιορισμούς (συνήθως του περιορισμού της στενότητας, δηλαδή της μη αφθονίας). Ξεκινώντας από το αξίωμα πως ο μέσος άνθρωπος συμπεριφέρεται ορθολογικά, δηλαδή επιλέγει να δράσει με γνώμονα την καλύτερη δυνατή εξυπηρέτηση των σκοπών του (εγωιστικών αλλά και αλτρουιστικών), η θεωρία καταλήγει σε πορίσματα τα οποία σχεδόν πάντα επαληθεύονται από την εμπειρική έρευνα.⁴³

Ένα από τα παρακλάδια της σχολής της Ορθολογικής Επιλογής είναι και η θεωρία της Δημόσιας Επιλογής (*Public Choice*), η οποία επικεντρώνεται στη μελέτη των διαδικασιών λήψης συλλογικών αποφάσεων. Η σχολή της Δημόσιας Επιλογής και η συγγενής σχολή των Συνταγματικών Οικονομικών (*Constitutional Economics*)⁴⁴ επιχειρούν, με τη βοήθεια της οικονομικής επιστήμης, να περιγράψουν και να εξηγήσουν την πολιτική διαδικασία σε δημοκρατικά και ανταρχικά καθεστώτα, αλλά και να προτείνουν λύσεις σε προβλήματα (κυρίως αντιπροσώπευσης) των κοινοβουλευτικών δημοκρατικών διαδικασιών. Συγκεκριμένα, εφαρμόζουν μικροοικονομικές θεωρίες στην ανάλυση της πολιτικής συμπεριφοράς και ιδίως στη σχέση ψηφοφόρου και πολιτικού. Έτσι, χρησιμοποιώντας οικονομικές μεθόδους, επεξεργάζονται ζητήματα της νομικής και της πολιτικής επιστήμης.⁴⁵

Σύμφωνα με τη θεωρία της Δημόσιας Επιλογής, ο μέσος ψηφοφόρος αποφασίζει πώς θα ψηφίσει ή πώς θα πολιτευθεί με τον ίδιο τρόπο που λαμβάνει τις αποφάσεις του στην αγορά, με κριτήριο δηλαδή το προσωπικό του συμφέρον (όπως ο ίδιος το ορίζει). Για τους σκοπούς της θεωρίας, ο ψηφοφόρος αντιμετωπίζεται ως πελάτης/αγοραστής και ο πολιτικός ως επιχειρηματίας/πωλητής. Παρατηρείται λοιπόν ότι πολλοί ψηφοφόροι επιχειρούν να πετύχουν ατομικούς σκοπούς με 'κυβερνητικά' μέσα. Έτσι οργανώνονται σε ομάδες πίεσης με στόχο την εξυπηρέτηση των συνεχειακών συμφερόντων τους (Becker 1983).

Διαπιστώνεται επίσης ότι ο νομοθέτης έχει την τάση να υποχωρεί προ-

στά στα 'συγκεντρωμένα συμφέροντα' και να τα εξυπηρετεί σε βάρος των 'διασκορπισμένων συμφερόντων' των υπολοίπων πολιτών. Αυτό είναι φυσικό, εφόσον οι ομάδες πίεσης έχουν 'συγκεντρωμένα' και απτά συμφέροντα να οργανώνονται και να πιέζουν αποτελεσματικότερα, ενώ οι υπόλοιποι πολίτες δεν έχουν παρόμοιο κίνητρο να οργανωθούν απέναντι στην πολιτική ενός λόμπι –παρά μόνο μέσα από μια αντίστοιχη 'συγκέντρωση συμφέροντος' (και πάλι όχι τόσο ενάντια σε άλλα λόμπι, αλλά ουσιαστικά ενάντια στα 'διασκορπισμένα συμφέροντα'). Έτσι λοιπόν, όπως στην οικονομική αγορά δημιουργούν προβλήματα οι 'αποτυχίες της αγοράς' (*market failures*), παρομοίως στην πολιτική διαδικασία δημιουργούν προβλήματα οι 'αποτυχίες του κράτους' (*government failures*), όπως η προσοδοθηρία (*rent-seeking*), το φαινόμενο που μόλις περιγράψαμε.

Η μελέτη της σχέσης αυτής (ψηφοφόρου/πολιτικού) διακλαδίζεται σε τέσσερα πεδία έρευνας από τους θεωρητικούς της Δημόσιας Επιλογής: (α) τη συμπεριφορά των ψηφοφόρων, (β) τη συμπεριφορά των πολιτικών, (γ) τη διαδικασία της ψηφοφορίας και (δ) τη θεωρία της γραφειοκρατίας. Με βάση τα ερευνητικά αυτά πεδία, οι συγγραφείς της σχολής έχουν διατυπώσει προτάσεις για τη μεταρρύθμιση τομέων της δημόσιας διοίκησης (το κυριότερο θέμα που τους απασχολεί είναι η αντιμετώπιση της γραφειοκρατίας, η οποία έχει αποκτήσει τεράστια δύναμη στις δυτικές δημοκρατίες), αλλά ακόμα και των πολιτικών θεσμών.

Οι κυριότερες αφορούν στην ανάγκη μεγαλύτερης πληροφόρησης του ψηφοφόρου και της ανεξάρτησής του (του ίδιου και της πληροφόρησής του) από τις ομάδες πίεσης στις οποίες ανήκει, καθώς και στην αντιμετώπιση του φαινομένου της προσοδοθηρίας. Μια άλλη πρόταση είναι η υποστήριξη των αναλογικών εκλογικών συστημάτων, αλλά και της αυξημένης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας για την ψήφιση ορισμένων νόμων (δηλαδή η δημιουργία ενός 'τρίτου επιπέδου' νομοθεσίας αυξημένης τυπικής ισχύος (ανάμεσα στους απλούς νόμους και το Σύνταγμα). Η ανάλυση μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθεί σε ζητήματα ρύθμισης και απορρύθμισης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, στα προβλήματα δημιουργίας μονοπωλιακών καταστάσεων, στα πολιτικο-θεσμικά αίτια οικονομικής ανάπτυξης ή υπανάπτυξης, καθώς και στη μελέτη της συμπεριφοράς των μη-δημοκρατικών κρατών, αλλά και των κρατών 'μετάβασης', όπως είναι τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης.

Τα 'Συνταγματικά Οικονομικά', τα οποία προέκυψαν από τη σχολή της Δημόσιας Επιλογής ειδικεύονται στην επεξεργασία και κριτική των θεσμών, με απώτερο σκοπό την πρόταση νέων, περισσότερο λειτουργικών και αποτε-

λεσματικών. Οι θεωρητικοί της σχολής αυτής, με επικεφαλής τον νομπελίστα οικονομολόγο James Buchanan, φιλοδοξούν να πλάσουν μία επιστήμη που σκοπό θα έχει να προσφέρει στον νομοθέτη εκείνες τις εναλλακτικές λύσεις που θα του επιτρέψουν να διαμορφώσει ένα σύστημα κανόνων (ιδιαίτερα ένα Σύνταγμα) με τέτοιο τρόπο ώστε να πραγματοποιηθούν πλήρως οι επιλογές όχι μόνων των νομοθετών, αλλά κυρίως εκείνες της πλειοψηφίας των πολιτών (και όχι των οργανωμένων συμφερόντων, είτε αυτά είναι συνδικαλιστικές ενώσεις είτε πανίσχυρα ολιγοπώλια). Ταυτόχρονα, ασκώντας κριτική στον κανόνα της πλειοψηφίας και επιλέγοντας την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ομοφωνία στη διαδικασία συλλογικών αποφάσεων, επιχειρούν να προστατεύσουν τις αδύναμες μειοψηφίες από τις δυναμικές οργανωμένες μειοψηφίες που μπορούν να επιβάλλουν τη θέλησή τους.⁴⁶

II. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η σχολή της Δημόσιας Επιλογής και η ρεπουμπλικανική θεωρία μοιράζονται τις ίδιες ανησυχίες για έναν μεγάλο αριθμό θεμάτων. Η κριτική τους στάση απέναντι στη δημοκρατία και την αρχή της πλειοψηφίας, η εμμονή τους με τις ισχυρές ομάδες πίεσης και η έγνοια για την ουσιαστική και ανόθευτη έκφραση της ατομικής ψήφου είναι κάποιες από αυτές. Και οι δύο αντιμετωπίζουν κριτικά τη δημοκρατική θεωρία και ειδικότερα τις θεωρίες που στηρίζουν την αντιπροσωπευτική δημοκρατία δυτικού τύπου, δίνοντας έμφαση στο έλλειμμα πραγματικής αντιπροσωπείας των πολιτών, ενώ επιχειρούν να δώσουν συγκεκριμένες θεσμικές λύσεις.

Η μεγάλη τους (θεμελιακή) διαφορά έγκειται στην εικόνα που παρουσιάζει η κάθε μία για τον πολίτη. Για τη θεωρία της Δημόσιας Επιλογής, ο πολίτης είναι ένα άτομο με συγκεκριμένα συμφέροντα, αξίες και προτιμήσεις που αντιμετωπίζει την πολιτική διαδικασία με τον ίδιο τρόπο που αντιμετωπίζει την αγορά: ως μέσο για την καλύτερη εξυπηρέτηση των προσωπικών του συμφερόντων (με την ευρεία έννοια).⁴⁷ Αντίθετα, ο ρεπουμπλικανισμός βασίζεται σε μια τελείως διαφορετική εικόνα του πολίτη, μια ρομαντική, εν πολλοίς, εικόνα ενός πολίτη που ενδιαφέρεται για τα κοινά από πατριωτισμό και δρα με γνώμονα (κυρίως) το δημόσιο συμφέρον. Για τη ρεπουμπλικανική θεωρία, ο πολίτης δεν είναι απλός ψηφοφόρος, η συμπεριφορά του οποίου μελετάται μόνο ως μέρος της συνολικής πολιτικής συμπεριφοράς μεγάλων ομάδων. Ενώ για τη θεωρία της Δημόσιας Επιλογής, η ατομική συμπεριφορά είναι τελικώς αμελητέα και θεωρείται περιθωριακή εφόσον δεν εντάσσεται στη γενικότερη τάση ορθολογικής συμπεριφοράς, οι ρεπουμπλικάνοι την αντιμετωπίζουν ως έκφραση ηθικοπολιτικών αξιών.

Ακολουθώντας τον Madison (αλλά και τις πλουραλιστικές θεωρίες της δεκαετίας του '60), οι νεο-ρεπουμπλικάνοι θεωρούν ότι αυτό που διασφαλίζει την εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος (ακόμα και όταν οι πολιτικοί ως αντιπρόσωποι του λαού δεν επιδεικνύουν αλτρουιστική συμπεριφορά) είναι η ύπαρξη πολλών ομάδων αντιτιθέμενων συμφερόντων, η αλληλεπίδραση των οποίων (και φυσικά η σύγκρουση μεταξύ τους) έχει ως αποτέλεσμα την αλληλοεξουδετέρωσή τους (Michelman 1979). Έτσι οι αντιπρόσωποι του λαού μπορούν να επιδιώξουν απερίσπαστοι την εξυπηρέτηση του δημόσιου καλού, όπως αυτό προκύπτει από τον δημόσιο διάλογο που γίνεται στη βάση αρχών και κοινών αξιών.

Εδώ όμως χωρούν τρεις (τουλάχιστον) παρατηρήσεις:

(α) Η παραπάνω προσέγγιση από μόνη της αυτοπεριορίζεται, καθώς θεωρεί δεδομένο πως η ύπαρξη πολλών και αντιτιθέμενων συμφερόντων οφείλεται στο μεγάλο μέγεθος (πληθυσμιακό αλλά και οικονομικό) της εν λόγω δημοκρατίας. Είναι σαφές πως οι νεορεπουμπλικάνοι έχουν υπόψη τους κυρίως τις Η.Π.Α. Είναι εξίσου σαφές ότι οι περισσότερες ευρωπαϊκές δημοκρατίες (ίσως και όλες) δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν αρκετά μεγάλες για τις απαιτήσεις της ρεπουμπλικανικής (και της πλουραλιστικής) θεωρίας.⁴⁸

(β) Η εικόνα του πολιτικού ανταγωνισμού μεταξύ των αντιτιθέμενων συμφερόντων (αν και έχει κληρονομηθεί από τον Machiavelli) χρωστά πολλά στην οικονομική θεωρία περί ανταγωνισμού και ιδιαίτερα στο (για πολλούς μη ρεαλιστικό) μοντέλο της ισορροπίας (*equilibrium*) στην οποία οδηγεί ο ελεύθερος ανταγωνισμός. Και εκεί η αλληλεπίδραση μεταξύ των συμφερόντων οδηγεί στην ισορροπία εκείνη που αντιπροσωπεύει την καλύτερη δυνατή κατάσταση για την κοινωνία (και τους καταναλωτές, δηλαδή τους πολίτες). Αλλά και η όλη σύλληψη βασίζεται σε μια εικόνα για την ανθρώπινη φύση και την ανθρώπινη συμπεριφορά ιδιαίτερα συγγενή με εκείνη της σχολής της ορθολογικής επιλογής.

(γ) Τι είναι άραγε αυτό που διασφαλίζει την υπέρ του δημόσιου συμφέροντος συμπεριφορά των πολιτικών, ακόμα και όταν τα αντιτιθέμενα συμφέροντα έχουν αλληλοεξουδετερωθεί; Η ειδυλλιακή εικόνα των πολιτικών που απερίσπαστοι από την επιρροή των μεγάλων συμφερόντων φροντίζουν για το κοινό καλό είναι τουλάχιστον μη πειστική. Άλλωστε, η σύγκρουση των μεγάλων συμφερόντων δεν γίνεται και δια μέσου της σύγκρουσης λαϊκών αντιπροσώπων που εκπροσωπούν αντιτιθέμενα συμφέροντα; Η ισορροπία (αν ακολουθήσει) αποτελεί άραγε αλληλοεξουδετέρωσή τους ή αποτέλεσμα πο-

λιτικών και οικονομικών συμφωνιών ολιγοπωλιακού χαρακτήρα; (βλ. κυρίως Eastbrook 1992, αλλά και Sunstein 1985: 48).

III. Αλλά βέβαια το σημαντικότερο ζήτημα που προκύπτει είναι η αμφίβολη ύπαρξη κοινών αρχών και αξιών πάνω στις οποίες βασίζεται ο δημόσιος διάλογος, αλλά και πάνω στις οποίες θα στηριχθεί κάθε ορισμός του κοινού καλού.

Ο Cass Sunstein (1988: 1541-1542) θα ορίσει τις τέσσερις βασικές αρχές του νεορεπουμπλικανισμού ως εξής:

(α) Η **διαβούλευση** (*deliberation*)⁴⁹ στην πολιτική, με την έννοια της σοβαρής δημόσιας συζήτησης πάνω στα σημαντικότερα πολιτικά ζητήματα, που οδηγεί σε ένα *consensus* ικανό να στηρίξει τις πολιτικές επιλογές της όποιας εκλεγμένης κυβέρνησης και το οποίο βασίζεται στον ορθό λόγο και στο δημόσιο συμφέρον. Όμως, για να γίνει ένας πραγματικός δημόσιος διάλογος πάνω σε ζητήματα που καθορίζονται (σχεδόν πάντα) από ισχυρά και συγκρουόμενα συμφέροντα, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι τα συμφέροντα (ακόμη και τα δικαιώματα) δεν είναι εξωγενή ή προ-πολιτικά, αλλά εξαρτώνται και καθορίζονται από τη συγκεκριμένη κοινωνική και πολιτική συγκρότηση. Έτσι, όλα τα ιδιωτικά συμφέροντα (και σε ένα μεγάλο βαθμό ορισμένα ατομικά δικαιώματα) γίνονται αντικείμενο διερεύνησης και κριτικής στα πλαίσια του δημόσιου διαλόγου, χωρίς αυτό όμως να σημαίνει ότι δεν λαμβάνεται σοβαρά υπόψη η ύπαρξή τους και η ιστορικο-πολιτική τους σημασία.

Ωστόσο, ο σοβαρός αυτός διάλογος προϋποθέτει την ύπαρξη της 'πολιτικής αρετής' (*civic virtue*),⁵⁰ η οποία όμως δεν ορίζεται όπως στην κλασική ρεπουμπλικανική θεωρία ως η βελτίωση του ατομικού χαρακτήρα με την καλλιέργεια των αισθημάτων της φιλοπατρίας και του δημόσιου συμφέροντος, αλλά ως το αλτρουιστικό ενδιαφέρον που ξεπερνά το ατομικό συμφέρον και προσανατολίζεται στην πραγμάτωση της κοινωνικής δικαιοσύνης (Sunstein 1988: 1550-1551).⁵¹ Έτσι, ο διάλογος οδηγεί στη διαμόρφωση των προτιμήσεων των πολιτών προς την κατεύθυνση της πολιτικής αρετής, διαπλάθοντας τις απόψεις τους με τέτοιον τρόπο ώστε να μπορούν να αποφασίσουν με βάση το δημόσιο συμφέρον και με στόχο το κοινό καλό.

(β) Η **πολιτική ισότητα** (*political equality*), με την έννοια όχι μόνο της ισονομίας αλλά και της απάλειψης όλων των διακρίσεων στην πολιτική συμμετοχή αλλά και στην επιρροή ομάδων και ατόμων που μπορεί να υπονομεύσει έτσι την ισορροπία μεταξύ τους. Η οικονομική ισότητα είναι βέβαια επιθυμητή αλλά όχι απολύτως απαραίτητη, διότι αυτό που προέχει είναι η

ισότητα στον δημόσιο διάλογο, η οποία θεωρείται ως ένα βαθμό αυτόνομη από την ιδιωτική σφαίρα (συμπεριλαμβανομένης και της οικονομικής).

(γ) Η **ομοφωνία** (*universalism*) που εδώ έχει την έννοια της κοινής αποδοχής κάποιων βασικών αρχών και αξιών και επομένως της δυνατότητας κοινής συμφωνίας πάνω στο τι είναι το κοινό καλό. Η ομοφωνία αυτή προκύπτει μετά τον δημόσιο διάλογο, εφόσον στη διάρκειά του επικρατεί το πνεύμα της πρακτικής λογικής (*practical reason*) αλλά και η πεποίθηση ότι ο διάλογος μπορεί να καταλήξει σε επίλυση ακόμα και θεωρητικών, αξιολογικών διαφορών, προσφέροντας απαντήσεις οι οποίες είναι ουσιαστικά (και όχι απλώς 'διαδικαστικά')⁵² ορθές.

(δ) Η **έννοια του πολίτη** (*citizenship*)⁵³ ως ενεργού συμμετόχου στην πολιτική διαδικασία (σε εθνικό αλλά κυρίως σε τοπικό επίπεδο), ανεξάρτητου και ενδυναμωμένου από τα διασφαλισμένα δικαιώματα συμμετοχής του, τα οποία όχι μόνο εξασφαλίζουν τον έλεγχο των αντιπροσώπων του και της πολιτικής διαδικασίας αλλά και ενισχύουν την πολιτική αρετή στη δημόσια (αλλά και ιδιωτική) συμπεριφορά του.

IV. Έτσι λοιπόν, στον σύγχρονο ρεπουμπλικανισμό η κοινωνία πολιτών αποκτά μια διάσταση σχεδόν εξωπραγματική, πέρα από ιδιωτικά συμφέροντα, οικονομικές ανάγκες, ατομιστικές συμπεριφορές, ανάγεται δηλαδή σχεδόν στη σφαίρα της ουτοπίας. Οι πολίτες καθυποτάσσουν τα συμφέροντά τους (και ίσως και τις ανάγκες τους) στο συμφέρον της κοινωνίας, στο κοινό καλό, συμφωνούν σε ένα σύνολο αρχών και αξιών και συμμετέχουν ισότιμα σε ένα διάλογο υψηλής ποιότητας που καταλήγει όμως σε πορίσματα εκ των προτέρων καθορισμένα και βέβαια σύμφωνα με τη ρεπουμπλικανική σύλληψη του κοινού καλού και του δημόσιου συμφέροντος. Αυτή η ξεχωριστή, εξιδανικευμένη σφαίρα της πολιτικής ορίζεται ως η υπέρβαση του ατομικού και η αποθέωση του συλλογικού.

Πώς όμως πείθονται οι πολίτες να εγκαταλείψουν τα στενά συμφέροντά τους και να επιδιώξουν το κοινό καλό; Ο ένας τρόπος είδαμε πως είναι ο σοβαρός και ποιοτικός διάλογος που λαμβάνει χώρα ισότιμα και όπου οι αντιτιθέμενες απόψεις και τα συγκρουόμενα συμφέροντα συζητώνται, αναλύονται και κριτικάρονται ενδελεχώς. Η διάχυση αυτής της πληροφόρησης και η δοκιμασία όλων των απόψεων και αξιών στη βάση του διαλόγου και της κριτικής αναδεικνύει το κοινό καλό, το οποίο γίνεται πλέον ευκολότερα αποδεκτό ως αποτέλεσμα συναινετικών διαδικασιών στα πλαίσια μιας συλλογικής ωρίμανσης.

Ο άλλος τρόπος είναι η χρήση του κρατικού μηχανισμού. Το κράτος

παίζει τον ρόλο του φορέα του διαλόγου, αλλά και του φορέα της διαμόρφωσης της συλλογικής συνείδησης. 'Είναι ταυτόχρονα ο διδάσκαλος της ηθικής και η αντανάκλαση της κοινής γνώμης' (Mercurio & Medema 1997: 99).⁵⁴ Το κράτος λοιπόν δεν αντιμετωπίζεται με τον αρνητικό τρόπο της φιλελεύθερης παράδοσης ή με την καχυποψία του κοινοτισμού. Αντίθετα μάλιστα, ο παιδαγωγικός του ρόλος λαμβάνεται (ως δεδομένος) σοβαρά υπόψη και αποτελεί το βασικότερο εργαλείο, αναγκαίο για την επιτυχία του ρεπουμπλικανικού οράματος.⁵⁵ Ταυτόχρονα αποτελεί (αλλά και γίνεται αντιληπτό ως) το πεδίο όπου ο διάλογος λαμβάνει χώρα και όπου διασφαλίζονται όλες οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την επιτυχία του.

V. Το σημείο εκείνο που σαφώς διαχωρίζει τις οικονομικές θεωρίες περί θεσμών (οικονομική ανάλυση του δικαίου και Δημόσια Επιλογή) από τη ρεπουμπλικανική θεωρία είναι το ζήτημα των ιδιωτικών προτιμήσεων (*private preferences*). Έτσι, η οικονομική ανάλυση των θεσμών τις θεωρεί δεδομένες και μάλιστα καθαρά υποκειμενικές, τις σέβεται σε μεγάλο βαθμό, εφόσον από ένα σημείο και πέρα όχι μόνο δεν τις αμφισβητεί αλλά τις αποδέχεται, ακόμα και όταν έρχονται σε αντίθεση με την ορθολογική συμπεριφορά.⁵⁶ Είναι έτσι χαρακτηριστική η έμφαση που προσδίδει στη συναίνεση (*consent*), αλλά και στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει τις προτιμήσεις –πάντα ως αποκαλυπτόμενες από τον ίδιο τον φορέα τους (*revealed preferences*) στα πλαίσια των επιλογών του μεταξύ εναλλακτικών δυνατοτήτων.

Έτσι, το σοίχημα για την οικονομική ανάλυση των θεσμών είναι ακριβώς η διαχείριση των προτιμήσεων αυτών (και άρα των κινήτρων) με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτυγχάνονται οι σκοποί του δικαίου, οι οποίοι δεν προσδιορίζονται από την ίδια τη θεωρία (πάντα όμως με τη συμβουλευτική της αρωγή),⁵⁷ αλλά από τις δημοκρατικές διαδικασίες. Οι κανόνες δικαίου, οι θεσμοί, το Σύνταγμα, επιτελούν έναν κυρίως σκοπό: να μετατρέψουν όλες τις ιδιωτικές προτιμήσεις (συνήθως εγωιστικές) σε μια κοινωνική επιλογή δικαιολογικά επιθυμητή.

Αντίθετα, οι ρεπουμπλικάνοι αδιαφορούν για τις ατομικές προτιμήσεις, καθώς όχι μόνο δεν τις λαμβάνουν υπόψη για τον καθορισμό του δημόσιου συμφέροντος, αλλά και τις θεωρούν εύπλαστες. Έτσι, αναθέτουν στο κράτος να τις διαμορφώσει καταλλήλως, ισχυριζόμενοι ότι το κράτος και οι θεσμοί αποτελούν τα σημαντικότερα εργαλεία διαμόρφωσής τους, όταν μάλιστα αυτοί χρησιμοποιούν καταλλήλως τον διάλογο και τη λογική.⁵⁸ Έτσι, το Σύνταγμα πρέπει να αποτελεί το κύριο όργανο καλλιέργειας της πολιτικής αρετής και επομένως διαμόρφωσης του πολίτη (σύμφωνα πάντα με τα πρότυπα

της ρεπουμπλικανικής θεωρίας).⁵⁹ Όμως και ο στόχος του δημόσιου διαλόγου δεν πρέπει να είναι τα συμφέροντα που έχουν οι πολίτες, αλλά *ποια* συμφέροντα πρέπει να έχουν.

Η διαφορά της προσέγγισης αυτής με εκείνης της δημόσιας επιλογής καταδεικνύεται σε ένα ζήτημα που έχει ταλανίσει ιδιαίτερα την αμερικάνικη συνταγματική θεωρία. Με ποιον τρόπο πρέπει να αντιμετωπίσουν τα δικαστήρια τη νομοθεσία εκείνη που σκοπό έχει να ρυθμίσει την οικονομική ζωή, αλλά στην πραγματικότητα εξυπηρετεί τα συμφέροντα συγκεκριμένων ομάδων πίεσης; Σύμφωνα με την οικονομική ανάλυση του δικαίου (και τη θεωρία της Δημόσιας Επιλογής),⁶⁰ οι δικαστές πρέπει να εφαρμόζουν νόμους που παρεμβαίνουν στην οικονομική ζωή μόνο σε δύο περιπτώσεις: (α) Όταν οι νόμοι αυτοί επιχειρούν να αντιμετωπίσουν ένα πρόβλημα αποτυχίας της αγοράς και η κρατική παρέμβαση στην οικονομία κρίνεται αναγκαία, ή (β) όταν οι νόμοι αυτοί προωθούν ευρύτερα αποδεκτές αξίες και αρχές, το δημόσιο συμφέρον ή κάποια δημόσια πολιτική που εγκρίνεται από τους πολίτες. Με άλλα λόγια, η οικονομική αποτελεσματικότητα αξίζει να θυσιαστεί μόνο όταν το επιλέγουν και το αποδέχονται αυτοί που θα αναλάβουν και το κόστος, δηλαδή οι πολίτες. Όταν όμως η νομοθεσία απλά αναδιανέμει το εισόδημα από το σύνολο των πολιτών σε μια ομάδα η οποία για διάφορους λόγους έχει αποκτήσει μεγάλη δύναμη στο νομοθετικό σώμα ώστε να μπορεί να προωθεί τους νόμους που την ωφελούν, οι τελευταίοι είναι τουλάχιστον αντισυνταγματικοί.

Αντίθετα, η ρεπουμπλικανική θεωρία όχι μόνο δεν παρέχει τέτοιου είδους εξουσία στους δικαστές, καθώς αποθεώνει τη νομοθετική διαδικασία και την κρατική παρέμβαση γενικότερα, αλλά αδυνατεί να παράσχει μια πειστική θεωρία αντιμετώπισης των ομάδων πίεσης. Πρόκειται για μια δυστοκία που οφείλεται στην υποτιθέμενη αλληλοεξουδετέρωσή τους. Έτσι, αδυνατεί να διαχωρίσει τη νομοθεσία 'γενικού συμφέροντος' από τη 'νομοθεσία εξυπηρέτησης ιδιωτικών συμφερόντων' (*special interest legislation*). Δίνοντας έμφαση στη διαμόρφωση των προτιμήσεων του πολίτη από το κράτος, δεν αντιμετωπίζει το ενδεχόμενο της διαμόρφωσης των προτιμήσεων του κράτους από μια ομάδα πολιτών σε βάρος των υπολοίπων.

VI. Φαίνεται ιδιαίτερα εύκολο να ασκήσει κανείς κριτική στη νεο-ρεπουμπλικανική θεωρία (ή καλύτερα θα λέγαμε ουτοπία) περί δικαίου και θεσμών. Είναι τόσο εξωπραγματική η περιγραφή (;) της πολιτικής διαδικασίας, καθώς και οι προϋποθέσεις που θέτει για την επιτυχία του δημόσιου διαλόγου και τόσο αμφισβητούμενη η αξία της έννοιας του κοινού καλού όπως την

περιγράφει, που δεν χρειάζεται να είναι κανείς ιδιαίτερα δύσπιστος ή κυνικός για να ανακαλύψει τα κενά. Η δε, ως εκ θαύματος, υποταγή των ιδιωτικών συμφερόντων στο δημόσιο συμφέρον και στο κοινό καλό (που προκύπτει από τον διάλογο) και μάλιστα με τη θέληση των πολιτών, των οποίων οι προτιμήσεις διαμορφώνονται καταλλήλως στη διάρκεια του διαλόγου, αποτελεί μάλλον υπόλοιπο της αυταρχικής παράδοσης του κλασσικού ρεπουμπλικανισμού (βλ. ιδίως Michelman 1979: 509).

Ένα από τα προβλήματά της (το βασικότερο ίσως) είναι η ελιτιστική φύση της (Pore 1990: 300-301), κληρονομιά του κλασσικού ρεπουμπλικανισμού, αλλά σε μεγάλο βαθμό και του δογματικού φιλελευθερισμού (όσο περιέργο κι αν ακούγεται κάτι τέτοιο). Ουσιαστικά για τους νομικούς νεο-ρεπουμπλικάνους το κοινό καλό, το δημόσιο συμφέρον, είναι εκ των προτέρων καθορισμένο. Οι ίδιοι φαίνεται να το γνωρίζουν καλά. Το πρόβλημα είναι πως οι υπόλοιποι πολίτες θα πρέπει απαραίτητως να καταλήξουν στο ίδιο συμπέρασμα, με όσο το δυνατόν περισσότερα συναινετικές διαδικασίες αλλά και με τη βοήθεια του κράτους παιδαγωγού αν χρειαστεί!

Ταυτόχρονα, η περιφρόνηση απέναντι στην ιδιωτική ζωή και στα προσωπικά ενδιαφέροντα (και συμφέροντα) όχι μόνο προσδίδει στον ρεπουμπλικανισμό μια απωθητική ελιτιστική και αντι-δημοκρατική εικόνα,⁶¹ αλλά και τον καθιστά ανίκανο να κατανοήσει στην ουσία τους τις ιδιωτικές προτιμήσεις, απαραίτητη άλλωστε προϋπόθεση για τη διαμόρφωσή τους. Ο σαφής έτσι διαχωρισμός που επιδιώκουν μεταξύ της ιδιωτικής και της πολιτικής σφαίρας όχι μόνο εμφανίζεται ως μη πειστικός (Flathman 1996), αλλά και δικαιο-πολιτικά ανεπιθύμητος (Herzog 1986, Fitts 1988b).

Έτσι λοιπόν, λόγω της ελιτιστικής του φύσης απορρίπτει εκείνο το κομμάτι της κοινοτιστικής θεωρίας που έχει και τη μεγαλύτερη πρακτική αξία, δηλαδή την ύπαρξη κανόνων κοινωνικής ηθικής (*social norms*),⁶² η χρησιμότητα των οποίων έγκειται στο ότι αποτελούν ουσιαστικά το αποτέλεσμα συσσωρευμένης κοινωνικής γνώσης, πολύτιμης όσον αφορά την αναγκαία πληροφόρηση για τη δημιουργία και την ερμηνεία πραγματικά λειτουργικών θεσμών. Αποδέχεται αντιθέτως μάλλον άκριτα την ανιστόρητη φιλοδοξία του σύγχρονου κοινοτισμού να επαναφέρει τις προϋποθέσεις ενός *consensus* τέτοιας κλίμακος που το καθιστά αδύνατο σε μια μη-αυταρχική, σύγχρονη, μη ομοιογενή πλέον, μετα-βιομηχανική κοινωνία.⁶³

Όλα τα παραπάνω δεν αποτελούν πλήρη απόρριψη της νεο-ρεπουμπλικανικής περιγραφής της πολιτικής διαδικασίας. Πώς άλλωστε μπορεί να εξηγήσει κανείς την ψήφο ενός πολίτη σε μία χώρα με εκατομμύρια ψηφο-

φρών και μη υποχρεωτική ψηφοφορία (δεδομένου ότι η θεωρία της δημόσιας επιλογής αδυνατεί να δώσει μια ικανοποιητική εξήγηση); Πώς μπορεί να ερμηνευθεί η καθαρά ιδεολογική ψήφος ή η ανάμιξη στα κοινά όταν δεν εξυπηρετεί το ατομικό συμφέρον, αλλά οδηγεί σε διώξεις και άλλες δυσάρεστες συνέπειες; Όλα αυτά είναι ερωτήματα τα οποία η ρεπουμπλικανική θεωρία μπορεί να μην καλύπτει πλήρως με τις απαντήσεις της, τα θέτει όμως συχνά σε σωστότερη βάση (Farber & Frickey 1991: 45).

Ίσως θα πρέπει να δεχθούμε, μαζί με τον James Gray Pope (1990: 6-7) ότι υπάρχουν 'στιγμές ρεπουμπλικανισμού' (*republican moments*),⁶⁴ που μπορεί να διαρκούν από μία ημέρα ψηφοφορίας μέχρι μία ολόκληρη επαναστατική περίοδο, κατά τις οποίες οι πολίτες αποκτούν περιστασιακά μια συμπεριφορά διαφορετική από την καθημερινή ατομικιστική συμπεριφορά τους.

VII. Ο συγκερασμός της Δημόσιας Επιλογής με στοιχεία της ρεπουμπλικανικής θεωρίας, όπως προτείνεται από ορισμένους (Farber & Frickey 1991: 58), είναι εξαιρετικά αμφίβολος. Τι μπορεί να προσφέρει μια τελικώς καθαρά πολιτική προσέγγιση σε μια επιστημονική θεώρηση που παρουσιάζει βέβαια μια άποψη της πολιτικής ζωής, αλλά έχει κατορθώσει να την παρουσιάσει πειστικά και καθαρώς επιστημονικά; Αυτή η περιγραφική καθαρότητα της απαισιόδοξης εικόνας που μας δίνει η δημόσια επιλογή είναι ιδιαίτερα πολύτιμη για να διακινδυνεύσουμε να της εισάγουμε κανονιστικά στοιχεία, τα οποία μόνο θα επιβαρύνουν τα θεωρητικά μοντέλα χωρίς να προσφέρουν μια ευκρινέστερη ή ευρύτερη εικόνα της πολιτικής ζωής.

Η Δημόσια Επιλογή (και ευρύτερα η οικονομική ανάλυση των θεσμών) δεν φιλοδοξεί να παρουσιάσει μια πλήρη εικόνα της πολιτικής διαδικασίας. Κάτι τέτοιο θα ήταν επιστημονικά λανθασμένο. Παρουσιάζει όμως τις δυναμικές εκείνες που αναπτύσσονται στα πλαίσια της πολιτικής διαδικασίας και τους μηχανισμούς που ενεργοποιούνται στα πλαίσια των θεσμών τόσο πειστικά και εμπειριστατωμένα, που μας βοηθά ιδιαίτερα στην πρόβλεψη και στην αντιμετώπιση των ανεπιθύμητων συνεπειών της δημοκρατικής διαδικασίας με καλύτερο τρόπο από οποιαδήποτε άλλη επιστημονική θεωρία. Η νόθευση της Δημόσιας Επιλογής από εξωγενή στοιχεία προερχόμενα από μια καθαρώς πολιτική θεωρία με σκοπό να καλυφτούν τα κενά της οδηγεί σε φαλκίδευση της που δεν συνοδεύεται από αντίστοιχα ωφέληματα (Epstein 1988).

Αντίθετα, η μεγαλύτερη συνεισφορά της ρεπουμπλικανικής νομικής σκέψης είναι η έμφαση που δίνει στην ουσιαστική δικαιοσύνη (σε σχέση με τη διαδικαστική), δηλαδή στη δικαιοσύνη εκείνη που προκύπτει μετά από σοβαρό δημόσιο διάλογο και όχι ως αποτέλεσμα απλώς δημοκρατικών διαδι-

κασίων. Ακόμα και η παιδαγωγική δύναμη του νόμου και η επιρροή που μπορεί να ασκήσει στις προτιμήσεις των πολιτών, όπως και η πολιτική που ασκείται χωρίς να λαμβάνει υπόψη το πολιτικό κόστος, αποτελούν ενδιαφέροντες, αν και πανάρχαιες ιδέες-προτάσεις. Αν και διευρύνουν τους ορίζοντες της Δημόσιας Επιλογής (Williams 1994: 77), παραμένουν όμως τα ζητούμενα, τα οποία περιέργως (και ιδιαιζόντως αισιόδοξα) η ρεπουμπλικανική θεωρία τα θεωρεί δεδομένα.

6. Επίλογος

Ο νεο-ρεπουμπλικανισμός μοιράζεται με τον κοινοτισμό και τις άλλες κριτικές προσεγγίσεις στον φιλελευθερισμό (αλλά και στη θεωρία της ορθολογικής επιλογής) την ίδια ατέλεια: ενώ η κριτική που ασκεί ιδίως στον 'νομικιστικό' φιλελευθερισμό αλλά και στην απαισιόδοξη οπτική της Δημόσιας Επιλογής είναι αξιόλογη και σε πολλά σημεία ορθή, δεν έχει τελικώς τη δυνατότητα να αντικαταστήσει τον φιλελευθερισμό ως κυρίαρχη πολιτική φιλοσοφία, πολύ δε περισσότερο τη Δημόσια Επιλογή ως επιστημονική θεώρηση της πολιτικής διαδικασίας. Δεν μπορεί καν να προτείνει μια αξιόπιστη εναλλακτική λύση.

Η ουσία βέβαια της κριτικής του δεν μπορεί να παραβλεφθεί. Όπως πολύ σωστά επισημαίνουν οι Farber & Frickey (1991: 61-62), η δημοκρατία δεν μπορεί να εξισωθεί με τον κανόνα της πλειοψηφίας, ούτε με τη διαπάλη ισχυρών μειοψηφιών. Είναι αλήθεια ότι σε μια υγιή δημοκρατία, οι προτιμήσεις θα έπρεπε να διαμορφώνονται μέσα από τον δημόσιο διάλογο και να γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας μέσα στα πλαίσια των δημοκρατικών πολιτικών θεσμών. Απλά η νεο-ρεπουμπλικανική θεωρία δεν πείθει για το ότι με την υιοθέτηση της δικής της οπτικής για την ανθρώπινη φύση δεν θα περιοριζόμαστε στη διαχείριση των κινήτρων και των προτιμήσεων των ανθρώπων, αλλά θα μπορούμε ακόμα και να τα διαμορφώσουμε.

Πέραν όμως όλων των ενδεχόμενων αντιρρήσεων, δεν μπορούμε να αρνηθούμε τη γοητεία που ασκεί ο ρεπουμπλικανισμός. Μια γοητεία που οφείλεται στον ρομαντισμό του, στη φιλοδοξία του αλλά και στην απατηλή εικόνα ιστορικής συνέχειας που προβάλλει. Όμως και πέρα από τη γοητεία και τις πολιτικές ασκήσεις επί χάρτου των αμερικανών συνταγματολόγων, η ουσία του κλασικού ρεπουμπλικανισμού δεν χάνεται τόσο εύκολα. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Skinner (1990: 309):

[Ο ρεπουμπλικανισμός] μας στέλνει μια προειδοποίηση η οποία μπορεί να είναι

υπερβολικά απαισιόδοξη, όμως δεν μπορούμε να την αγνοήσουμε: αν δεν τοποθετήσουμε τις υποχρεώσεις μας πάνω από τα δικαιώματά μας, θα πρέπει να αναμένουμε με βεβαιότητα ότι τα ίδια τα δικαιώματά μας θα υπονομευθούν.

Σημειώσεις

1. Amitai Etzioni, 'Summer-Share Citizenship?', *New York Times* (1/6/2000).

2. Ως επεισόδιο χαρακτηρίζει την αναβίωση ο White (1994: 2).

3. Βλ. μεταξύ άλλων, Fink (1945), Pocock (1975), Pettit (1989) και Cannovan (1991).

4. Η κλασική Αθήνα υπήρξε περισσότερο φιλελεύθερη από όσο επέτρεπε η αρχαία (αλλά και μεταγενέστερη) ρεπουμπλικανική θεωρία. Για πολλούς, ο ρεπουμπλικανισμός γεννήθηκε στην αρχαία Αθήνα. Εμείς πιστεύουμε ότι στην αρχαία Αθήνα γεννήθηκε η δημοκρατική θεωρία (κάτι αρκετά διαφορετικό, βλ. Farrar 1988 αλλά και Macpherson 1973), αν και θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως τότε τέθηκαν και τα θεμέλια του φιλελεύθερου ρεπουμπλικανισμού. Η βασικότερη διαφορά της αθηναϊκής δημοκρατίας με τις ρεπουμπλικανικές ουτοπίες υπήρξε το γεγονός ότι στην Αθήνα ποτέ δεν απέκτησαν σημαντική επιρροή οι ελιτιστικές θεωρίες περί διακυβέρνησης και δημοκρατίας που αποτέλεσαν τη βάση του κλασικού ρεπουμπλικανισμού. Έτσι, το δικαίωμα ψήφου γρήγορα επεκτάθηκε σε όλες τις κοινωνικές τάξεις των πολιτών και το πολίτευμα ταυτίστηκε (τουλάχιστον στο συλλογικό ασυνείδητο) με τη σχεδόν απόλυτη λαϊκή κυριαρχία. Αντίθετα, οι ρεπουμπλικανικές θεωρίες συνέδεαν πάντα το δικαίωμα ψήφου και συμμετοχής στα κοινά με την κατοχή ακίνητης περιουσίας ή με την κοινωνική θέση. Ακόμα και η ετυμολογία των δύο λέξεων (δημοκρατία / ρεπουμπλικανισμός) σηματοδοτεί τις ιδεολογικές διαφορές τους. Για την εξέλιξη της έννοιας της δημοκρατίας στην αρχαία Αττική νομοθεσία από ένα 'μικτό', ρεπουμπλικανικού τύπου, ολιγαρχικό σύστημα διακυβέρνησης σε ένα πολίτευμα 'λαϊκής κυριαρχίας', βλ. Χατζής (1992).

5. Η οποία διήρκεσε περίπου από τα τέλη του έκτου αιώνα π.Χ. έως τα μέσα του πρώτου αιώνα π.Χ. Η δημοκρατία έσβησε τυπικά και ουσιαστικά το 31 π.Χ., όταν ο Αύγουστος δημιούργησε για τον εαυτό του το αξίωμα του *princeps*, αν και το πολίτευμα διατήρησε κάποια επίφαση δημοκρατικότητας για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα.

6. Η οποία όμως ήταν ιδιαίτερα επηρεασμένη από τον Αριστοτέλη, όπως και όλες οι μεταγενέστερες ρεπουμπλικανικές (και κοινοτιστικές) θεωρίες, ιδιαίτερα οι σύγχρονες. Βλ. Pocock (1975: 67), Feldman (1992: 689-1690), Sherry (1996: 471), κ.λπ. Βλ. επίσης Αριστοτέλη, *Πολιτικά*, Ι.1 (η περίφημη εισαγωγή) καθώς και Ι.1.8. Βλ. όμως και τις αντιρρήσεις της Miriam Galston (1994).

7. Η συμμετοχή στη διακυβέρνηση της πολιτείας δεν συνεπάγεται απαραίτητως και συμμετοχή σε δημοκρατικούς θεσμούς, απλά συμμετοχή στη θεσμικά οργανωμένη πολιτεία, στην *Res Publica Romana* (Haakonssen 1993: 569). Φυσικά, ως κατεξοχήν πολίτες θεωρούνταν οι πατρίσιοι.

8. Βλ. π.χ. Earl (1961).

9. Δεν υπήρχαν άραγε αυτά τα στοιχεία στην αθηναϊκή πολιτική σκέψη και στην επίσημη ιδεολογία της αθηναϊκής δημοκρατίας; Μέχρις ένα βαθμό, ναι. Όμως δινόταν ταυτόχρονα μεγαλύτερη έμφαση στην ατομική επιλογή, ενώ και ο σεβασμός στην ιδιωτική ζωή (ακόμα και στην ιδιαιτερότητα) την ξεχώριζε αισθητά από τη Ρώμη. Κυρίως όμως δεν υπήρχε τόσο έντονος

ο υποδόσων συντηρητισμός που εκφράζεται στην ρεπουμπλικανική ρωμαϊκή σκέψη με την αποθέωση του αγροτικού τρόπου ζωής και την απέχθεια για τα υλικά αγαθά και το εμπόριο.

10. Τα δάνεια από την Αριστοτελική κατηγοριοποίηση των πολιτευμάτων είναι περισσότερο από έντονα, ιδίως στον Πολύβιο.

11. Για ορισμένους, ο ρεπουμπλικανισμός γεννήθηκε στη Βόρειο Ιταλία και όχι στην αρχαία Ρώμη. Είναι γεγονός πως η εικόνα της αρχαίας Ρώμης που έχουμε σήμερα οφείλει πολλά στους Ιταλούς διανοούμενους του 15ου και του 16ου αιώνα, όμως είναι υπερβολικό να λεχθεί ότι ο ρωμαϊκός ρεπουμπλικανισμός κατασκευάστηκε εξ ολοκλήρου εκ των υστέρων. Μια απλή ανάγνωση και μόνο του Λίβιου είναι αρκετή για να ανασκευάσει την οποιαδήποτε αντίρρηση.

12. Για την περίοδο αυτή, βλ. κυρίως Skinner (1978).

13. Γνωστός και ως Μαροσίλιος της Πάντοβας. Βλ. κυρίως το περίφημο έργο του *Defensor Pacis* (1324). Οι Αριστοτελικές καταβολές του έργου του είναι εμφανείς, ιδίως στη θεωρία του περί κράτους, η οποία όμως είναι εξαιρετικά πρωτότυπη και ενδιαφέρουσα. Οι θεωρίες του Μαροσίλιου για το ρόλο του κράτους ως μηχανισμού διαχείρισης κρίσεων αλλά και συμφερόντων, με σκοπό την ευημερία των πολιτών (θα τον εντάσσαμε άνετα στους πρωτο-ωφελιμιστές), σε συνδυασμό με την έμφαση που δίνει στη νομιμοποιητική δύναμη της λαϊκής βούλησης, τον τοποθετεί ως άμεσο πρόγονο των αντίστοιχων φιλελεύθερων και πραγματιστικών απόψεων του ύστερου Jhering. Δυστυχώς, η σχέση του Μαροσίλιου με τον Jhering, αλλά και τα μεταγενέστερα κινήματα νομικού ρεαλισμού, δεν έχουν γίνει ακόμα αντικείμενο μελέτης στη διεθνή βιβλιογραφία. Βλ. όμως το εξαιρετικό έργο του Gewirth (1951).

14. Για την ουσιαστική αναμόρφωση του ρωμαϊκού δικαίου (ιδίως του δικαίου των συμβάσεων) από τους νομικούς της εποχής υπό την επιρροή -και- της ρεπουμπλικανικής θεωρίας (στα πλαίσια της αριστοτελικής παράδοσης πάντα), βλ. Gordley (1991: 31-68). Αν και δεν έχει επισημανθεί από τους μελετητές ή τους υποστηρικτές του νεο-ρεπουμπλικανισμού, το ερευνητικό πρόγραμμα του James Gordley αποτελεί παράλληλη με τον νεο-ρεπουμπλικανισμό αναβίωση των αριστοτελικών θεωριών για τη σύμβαση των Bartolus και Baldus (μεταξύ άλλων).

15. Η αλλαγή στην έμφαση ήταν αποτέλεσμα των δυσμενών για τους ρεπουμπλικανούς πολιτικών εξελίξεων στις περισσότερες πόλεις της Βορείου Ιταλίας. Βλ. κυρίως Baron (1966).

16. Μια πολιτεία μπορεί να νιώθει ασφαλής μόνο αν την υπερασπίζονται οι ίδιοι οι πολίτες της (και όχι μισθοφόροι). Αυτή η αντίληψη πέρασε ακόμα και στην πολυουλητημένη Δεύτερη Τροποποίηση του αμερικανικού συντάγματος (που θεμελιώνει το δικαίωμα των πολιτών να φέρουν όπλα). Βλ. κυρίως Levinson (1989), αλλά και τις αντιρρήσεις της Brown (1989) και του Williams (1991). Ο Antonio Gramsci, επηρεασμένος από τον ρεπουμπλικανισμό και ειδικότερα από τον Machiavelli, προτιμά ως δικλείδα ασφαλείας αντί για οπλισμένους πολίτες την ενεργό συμμετοχή των εργατών στα κοινά.

17. Βλ. κυρίως Pocock (1975), Skinner (1978; 1983), καθώς και Bock, Skinner & Viroli (1990).

18. Πάντοτε στη ρεπουμπλικανική σκέψη υπήρχε έντονη η καχυποψία έναντι του πλούτου και της αγοράς γενικότερα. Η συγκέντρωση μεγάλης οικονομικής δύναμης θεωρούνταν πάντα σοβαρός κίνδυνος για τη δημοκρατία. Για την αναδιανομή της γης, βλ. Cincone (1987). Γενικότερα για τον ρόλο της ιδιοκτησίας στη ρεπουμπλικανική σκέψη, βλ. Williams (1998).

19. Η πολιτική σκέψη του Harrington καθορίζεται ιστορικά από την πολιτική του περιφημου *Opposition party (Whigs)* που είχε έρθει περίπου την ίδια εποχή σε σύγκρουση με τον αγγλικό θρόνο. Παρόλ' αυτά, οι απόψεις του κόμματος αυτού ήταν καταρχήν μάλλον συντη-

ρητικές παρά φιλελεύθερες ή γνήσια δημοκρατικές. Βλ. για παράδειγμα τη θαυμάσια μελέτη του Michael Zuckert (1994). Ο Zuckert διακρίνει τρεις παραδόσεις στο 'Opposition party' (Προτεσταντική, Γκροτιανή και Λοικιανή) οι οποίες κατέληξαν σε έναν πρώιμο φιλελεύθερο ρεπουμπλικανισμό. Πολλοί από τους ιδρυτές της Αμερικανικής δημοκρατίας ήταν ιδιαίτερα επηρεασμένοι από τις πολιτικές (και ηθικές) απόψεις του εν λόγω κόμματος. Βλ. επίσης σχετικά Pangle (1988, 1990a).

20. Βλ. το περίφημο έργο του *Common Sense* (1776), αλλά κυρίως το μεταγενέστερο *Rights of Man* (1792). Το έργο του Paine (αλλά και ο ρόλος που διαδραμάτισε στην ιστορία του ρεπουμπλικανισμού) θυμίζει έντονα εκείνο του Μαρολίου της Πάντοβας. Οι δύο, πιστεύουμε, πως υπήρξαν (μαζί με τον James Madison), οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι του φιλελεύθερου ρεπουμπλικανισμού.

21. Βλ. κυρίως το πρώιμο *Discours sur les Sciences et les Arts* (1750), αλλά και τα μεταγενέστερα *Du Contrat Social* (1762) και *Émile* (1762). Είναι χαρακτηριστικό ότι πρότυπα του υπήρξαν όχι μόνο η δημοκρατική Ρώμη, αλλά και η αρχαία Σπάρτη, ενώ υπήρξε ο πνευματικός πατέρας του Ροβεσπιέρου και των Ιακωβίνων. Η Canovan (1991: 435) τον χαρακτηρίζει ως τον τελευταίο 'αληθινό οπαδό του κλασσικού ρεπουμπλικανισμού'.

22. Κυρίαρχη στη Γαλλία, αλλά ήσσονος τελικώς σημασίας. Πάντως, ακόμα και ο Alexis de Tocqueville παραμένει σε μεγάλο βαθμό επηρεασμένος από τον γαλλικό ρεπουμπλικανισμό, ακόμα και έπειτα από το ταξίδι του στις Η.Π.Α.

23. Ένας από τους σημαντικότερους φιλελεύθερους διανοητές του 18ου αιώνα, ο Benjamin Constant, ασκεί οξεία κριτική στη ρωμαϊκή ρεπουμπλικανική θεωρία στο περίφημο έργο του 'De la liberté des anciens comparée à celles des modernes' (1818), διαχωρίζοντας σαφώς τον ρεπουμπλικανισμό από τον φιλελευθερισμό.

24. Ο Madison δεν υπήρξε ριζοσπάστης φιλελεύθερος, όπως πολλοί πιστεύουν (βασιζόμενοι κυρίως στα πιο διάσημα πρώιμα κείμενά του). Όχι μόνο ήταν αρνητικός στον ωφελισμισμό του Bentham, αλλά και αρκετά νωρίς αντιλήφθηκε και ο ίδιος τα αδιέξοδα του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού, καθώς και την ιδιαίτερη σημασία της κοινωνικής και εθνικής συνοχής. Για τα συντηρητικά στοιχεία της σκέψης του Madison, βλ. μεταξύ άλλων και Nedelsky (1991).

25. Μαζί με τον Alexander Hamilton και τον John Jay έγραψαν τα περίφημα κείμενα του *The Federalist* (1787-8) που αποτελεί και σήμερα το σημαντικότερο έργο της αμερικανικής συνταγματικής ιστορίας. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι ο Madison υπήρξε ο θεωρητικός που άσκησε τη μεγαλύτερη επιρροή στο αμερικανικό Σύνταγμα, αλλά και στη μετέπειτα ερμηνεία του.

26. Βλ. κυρίως το κείμενο No. 10 του *Federalist*. Παρόμοιες απόψεις όμως είχαν και οι αντιφρεντεριστές αντίπαλοί του.

27. Βλ. ενδεικτικά Oakes (1985).

28. Βλ. κυρίως το έργο των Gordon Wood (1969 και πιο πρόσφατα 1990), J.G.A. Pocock (1975) και πιο πρόσφατα Appleby (1985, 1992). Επίσης βλ. Shalhove (1982), Kerber (1985), Isaac (1988), Pangle (1988), Vetterli & Bryner (1996), κ.ά. Όλοι οι παραπάνω ιστορικοί επηρεάστηκαν έμμεσα ή άμεσα από τις θαυμάσιες μελέτες του Skinner πάνω στον Machiavelli και ιδίως από την ανάδειξη μέσα στο έργο του ενός ρομαντικού ρεπουμπλικανικού πολιτικού οράματος.

29. Βλ. όμως και Will (1992) για μια παράλληλη αναβίωση του ρεπουμπλικανισμού σε συντηρητικές θεωρητικές βάσεις (με οφειλές στον Leo Strauss).

30. Βλ. κυρίως Skinner (1991) για την πιο ενδιαφέρουσα ανάλυση της έννοιας της ελευθερίας στα πλαίσια της ρεπουμπλικανικής θεωρίας. Βλ. επίσης Pettit (1997).

31. Βασικός εκπρόσωπος της τάσης αυτής είναι ο Philip Pettit (καθηγητής πολιτικής φιλοσοφίας στο Εθνικό Πανεπιστήμιο της Αυστραλίας). Βλ. κυρίως Pettit (1997), αλλά επίσης και Pettit (1989) καθώς και Braithwaite & Pettit (1990), Pettit (1998) και Ghosh (1999) για μια εφαρμογή των νεο-ρεπουμπλικανικών θεωριών του Pettit στο ποινικό δίκαιο (ειδικότερα στη θεωρία της ποινής). Στην ίδια τάση εντάσσεται και ο Dagger (1997).

32. Η βασική διαφορά μεταξύ της 'αρνητικής ελευθερίας' του Isaiah Berlin και της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας του Pettit είναι η εξής: ένα άτομο μπορεί να 'κυριαρχείται' από κάποιον άλλο χωρίς ο 'κυρίαρχος' να παρεμβαίνει στη ζωή του πρώτου. Αρκεί η δυνατότητα παρέμβασης. Κυριαρχία είναι η δυνατότητα παρέμβασης (Pettit 1997: 22-25).

33. Βλ. ιδίως τις αντιρρήσεις των Bell & Bansal (1988).

34. Βλ. ιδίως τη σκληρή κριτική του Zuckert (1994) (ιδίως στον J.G.A. Pocock και στον Gordon Wood). Βλ. επίσης Pangle (1988) και Kruman (1997) για παρόμοιες απόψεις.

35. Για τις απόψεις του ίδιου του Bailyn (ο οποίος αντιτίθεται στην αναβίωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας), βλ. Stolzenberg (1998: 1027-1028). Βλ. επίσης και White (1994).

36. Βλ. κυρίως Turner (1997) αλλά και Sherry (1988), van Gunsteren (1996), Dagger (1997) και επίσης Kymlicka & Norman (1994) για μια επισκόπηση των σχετικών θεωριών.

37. Η οικονομική ανάλυση του δικαίου ξεκίνησε ως κίνημα μέσα στα πλαίσια της αμερικάνικης νομικής θεωρίας με στόχο να εκσυγχρονίσει το δίκαιο χρησιμοποιώντας τα εργαλεία της οικονομικής επιστήμης. Σήμερα κατέληξε να είναι το κυρίαρχο επιστημονικό παράδειγμα στην αμερικανική νομική θεωρία και να διεκδικεί πειστικά τον ίδιο ρόλο για την ευρωπαϊκή. Η οικονομική ανάλυση του δικαίου επιδιώκει να εξηγήσει και να προβλέψει τη συμπεριφορά των ατόμων στις σχέσεις τους με το δίκαιο, αλλά και να βελτιώσει το δίκαιο μελετώντας και καταδεικνύοντας τις απρόβλεπτες ή/και ανεπιθύμητες συνέπειες στην οικονομική αποτελεσματικότητα, στη διανομή του εισοδήματος, στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, κ.λπ. Βλ. κυρίως το περίφημο έργο του Richard Posner, *Economic Analysis of Law* (1998), που πρωτοεκδόθηκε το 1973 (σήμερα στην 5η έκδοσή του) και αποτέλεσε το ευαγγέλιο του θεωρητικού αυτού κινήματος.

38. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν και άλλες παρόμοιες κινήσεις, όπως η μάλλον ασήμαντη σχολή του New Haven (μια αρετική σχολή οικονομικής ανάλυσης του δικαίου), αλλά κυρίως η αξιολογή, αρκετά σημαντική όμως τελικώς εξίσου αναποτελεσματική σχολή των κριτικών νομικών σπουδών. Βλ. για όλες αυτές τις σχολές Mercurio & Medema (1997).

39. Η στενή επαφή του Cass Sunstein με την οικονομική ανάλυση του δικαίου και τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής (και οι δύο γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου), αλλά και η στενή προσωπική και επιστημονική σχέση του με τον Richard Posner, καθορίζει την εξέλιξη της σκέψης του. Έτσι, πολύ σύντομα θα εγκαταλείψει τη νεο-ρεπουμπλικανική θεωρία (το έργο του *The Partial Constitution* που εκδόθηκε το 1993 αποτελεί και την αποκορύφωση της ενασχόλησής του με αυτήν –βλ. σχετικά Pangle 1990b καθώς και Bennett 1994), για να ενταχθεί στη σχολή της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου (διατηρώντας βέβαια πολλές από τις επιφυλάξεις του). Σήμερα πρωταγωνιστεί στην προώθηση μιας περιθωριακής και σε κάποιον βαθμό αρετικής προσέγγισης που ονομάζεται 'συμπεριφορική' οικονομική ανάλυση του δικαίου (*behavioral law & economics*) η οποία δεν βρίζεται μακριά από τις νεορεπουμπλικανικές θεωρίες του. Ωστόσο, η ουσιαστική εγκατάλειψη από τον Sunstein της ρεπουμπλικανικής θεωρίας σηματοδοτεί και το τέλος της σύντομης ιστορίας της.

40. Συγγενής είναι και η μικρότερης σημασίας (και μάλλον ευκαιριακή) νεοφεντερολιστική σχολή με κυριώτερους εκπροσώπους της τους συνταγματολόγους Bruce Ackerman (1991) και τον Akhil Amar (1988, 1990). Βλ. περισσότερα στην Kalman (1996: 132-163, 191-229). Παρεμφερείς απόψεις εκφράζουν και άλλοι σημαντικοί θεωρητικοί του δικαίου, όπως οι Michael Perry, Sanford Levinson και Mark Tushnet, καθώς και η νεο-Αριστοτελική Linda Hirshman.

41. Βλ. κυρίως Abrams (1988), Bell & Bansal (1988), Epstein (1988), Fitts (1988a), Mashaw (1988), και Sullivan (1988). Οι παραπάνω σχολιάζουν (αρνητικά ή θετικά) κυρίως το κείμενο του Sunstein και δευτερευόντως του Michelman.

42. Βλ. όμως και προγενέστερα κείμενά τους, κυρίως Sunstein (1985) και Michelman (1986), τα οποία έδωσαν την αφορμή για μια γενικότερη συζήτηση σχετικά με την αναβίωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας που κατέληξε στο συμπόσιο του *Yale Law Journal*.

43. Για μια συνολική παρουσίαση της 'οικονομικής ανάλυσης των θεσμών' που αποτελεί ουσιαστικά το γενικότερο επιστημονικό πεδίο όπου εντάσσονται η οικονομική ανάλυση του δικαίου και η Δημόσια Επιλογή, και ταυτόχρονα εφαρμογή της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής στη μελέτη των θεσμών, βλ. Χατζής (2000). Για μια κριτική των θεωριών αυτών, βλ. Baron & Dunoff (1996).

44. 'Η αλλιώς, της Συνταγματικής Πολιτικής Οικονομίας (*Constitutional Political Economy*).

45. Βλ. κυρίως Downs (1957), Buchanan & Tullock (1962) και Olson (1965), τα οποία είναι και τα κλασικά έργα της σχολής (όλα μεταφρασμένα στα ελληνικά από τις εκδόσεις Παπαζήση και υπό την επιμέλεια του καθ. Ηλ. Κατσούλη). Βλ. επίσης Gwartney & Wagner (1988), καθώς και Farber & Frickey (1991), Easterbrook (1992) και Mashaw (1997) για την επιρροή της Δημόσιας Επιλογής στο αμερικανικό δημόσιο δίκαιο.

46. Βλ. κυρίως Buchanan (1986, 1990) και Brennan & Buchanan (1985). Βλ. επίσης McKenzie (1984) και Brennan & Hamlin (1995).

47. Δηλαδή με την έννοια της εξυπηρέτησης των συμφερόντων της οικογένειάς του αλλά και της ικανοποίησης προσωπικών προτιμήσεων, ανεξαρτήτως του τρόπου με τον οποίο έχουν αυτές διαμορφωθεί.

48. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η υπόθεση Microsoft. Σε πόσες χώρες της Ευρώπης μπορούν να εμφανιστούν τόσα πολλά και τόσο ισχυρά αντιτιθέμενα συμφέροντα ενάντια στη μεγαλύτερη εταιρία παγκοσμίως; Αντίθετα, η σύγχρονη πολιτική ιστορία ακόμα και των μεγαλύτερων ευρωπαϊκών κρατών αποδεικνύει μάλλον το αντίθετο.

49. Βλ. επίσης Michelman (1988: 1503-1505).

50. Βλ. σχετικά Kymlicka & Norman (1994: 359-368).

51. Βλ. επίσης Sunstein (1985: 45-48) για την έννοια της 'διαβουλευτικής δημοκρατίας' (*deliberative democracy*).

52. Όπως εμφανίζεται να υποστηρίζει κομμάτι της δημοκρατικής θεωρίας.

53. Βλ. και Michelman (1988: 1517-1524).

54. Βλ. ιδίως Oldfield (1990).

55. Βλ. όμως Pettit (1997) για μια περισσότερη φιλελεύθερη άποψη για το ρόλο του κράτους (οι επιλογές του οποίου εξαρτώνται απόλυτα από τη συναίνεση των ατόμων πολιτών).

56. Το ίδιο συμβαίνει και με τη δημοκρατική θεωρία.

57. Χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν υπάρχουν και κανονιστικές (normative) κρίσεις και θεωρίες στα πλαίσια της.

58. Βλ. Sunstein (1986, 1988, 1993: 166-170), Farber & Frickey (1991: 44-45).

59. Για τις ανταρχικές τάσεις της ρεπουμπλικανικής θεωρίας, βλ. ιδίως Redish & Lippman (1991). Η Sherry (1995) τονίζει ότι η έλλειψη έμφασης στην αξία των δικαιωμάτων είναι προφανής.

60. Με την εξαίρεση ίσως του σημαντικού θεωρητικού της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου (και εφέτη) Frank Easterbrook, ο οποίος πιστεύει ότι τα δικαστήρια πρέπει να εφαρμόζουν πιστά τους νόμους του Κογκρέσου, ακόμα κι όταν διαπιστώνουν πως οι νόμοι αυτοί δεν εξυπηρετούν κάποια δημόσια πολιτική και δεν είναι τίποτε άλλο παρά το αποτέλεσμα 'νομοθετικών συμφωνιών' (*legislative deals*) μεταξύ ομάδων συμφερόντων. Ο Easterbrook πιστεύει πως η μεγάλη πλειοψηφία των νόμων έχει αυτόν τον χαρακτήρα, αλλά ότι αυτό είναι ένα πρόβλημα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που δεν έχουν την αρμοδιότητα οι δικαστές να το επιλύσουν. Αντιθέτως, έχουν την υποχρέωση να εφαρμόσουν αυτές τις συμφωνίες, χωρίς μάλιστα να επιχειρούν να τους προσδώσουν οι ίδιοι κάποιο ιδιαίτερο νόημα που ποτέ δεν είχαν. Απορρύνεται έτσι τις θεωρίες εκείνες που αναζητούν τη βούληση του νομοθέτη, εφόσον αυτή τις περισσότερες φορές δεν υπάρχει και επικεντρώνεται στην γραμματική ερμηνεία. Βλ. ιδίως Easterbrook (1988) καθώς και Farber & Frickey (1991: 88-102) για μια αναλυτική παρουσίαση των απόψεων του Frank Easterbrook και των παρεμφερών απόψεων του ανώτατου δικαστή Antonin Scalia.

61. Βλ. σχετικά τις πολύ σωστές παρατηρήσεις του Galston (1991: 58-63) για την περιφρόνηση των ρεπουμπλικανών προς την καθημερινή ζωή. Για μια κριτική των αντιδημοκρατικών τάσεων των νεορεπουμπλικανών, βλ. Gey (1993: 854-879, 1996).

62. Βλ. την κριτική της Sullivan (1988) στον 'ρεπουμπλικανισμό του ουράνιου τόξου', όπως ονομάζει την προσπάθεια του Sunstein και του Michelman να εξάγουν μια ιδέα κρατικού 'κοινού καλού' μέσα από σωρεία αντιτιθέμενων απόψεων. Για την Sullivan, μόνο στα πλαίσια περιορισμένων κοινωνικών ομάδων κάτι τέτοιο θα ήταν δυνατόν.

63. Βλ. για παράδειγμα την έμφαση που δίνει ο Oldfield (1990) στη θρησκευτική ομοιογένεια. Για την αδυναμία να ευρεθεί ένα κοινό για όλους 'δημόσιο συμφέρον' σε ανομοιογενείς κοινωνίες, βλ. Simon (1987).

64. Η γενικότερη ιδέα (*constitutional moments*) ανήκει στον Ackerman (1991). Βλ. επίσης Hamilton (1993).

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Abrams, K. (1988). Law's Republicanism. *Yale Law Journal*, 97:1591-1608.
- Ackerman, B. (1991). *We the People: Foundations*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Amar, A. R. (1988). Republicanism and Minimal Entitlements: Of Safety Valves and the Safety Net. *George Mason University Law Review*, 11:47-51.
- Amar, A. R. (1990). Forty Acres and a Mule: A Republican Theory of Minimal Entitlements. *Harvard Journal of Law & Public Policy*, 13:37-43.
- Appleby, J. (1985). Introduction: Republicanism and Ideology. *American Quarterly*, 37:461-473.

- Appleby, J. (1992). *Liberalism and Republicanism in the Historical Imagination*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Bailyn, B. (1967). *The Ideological Origins of the American Revolution*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Baron, H. (1966). *The Crisis of the Early Italian Renaissance*. Princeton: Princeton University Press, 2nd ed.
- Baron, J. B. - Dunoff, J. L. (1996). Against Market Rationality: Moral Critiques of Economic Analysis in Legal Theory. *Cardozo Law Review*, 17:431-496.
- Becker, G. S. (1983). A Theory of Competition Among Pressure Groups for Political Influence. *Quarterly Journal of Economics*, 98:371-400.
- Bell, D. Bansal, P. (1988). The Republican Revival and Racial Politics. *Yale Law Journal*, 97:1609-1621.
- Bennett, R. W. (1994). Of Gnarled Pegs and Round Holes: Sunstein's Civic Republicanism and the American Constitution. *Constitutional Commentary*, 11:395-423.
- Bock, G., Skinner, Q. Viroli, M. (eds.) (1990). *Machiavelli and Republicanism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braithwaite, J. Pettit, P. (1990). *Not Just Deserts: A Republican Theory of Criminal Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Brennan, G. Buchanan, J. M. (1985). *The Reason of Rules: Constitutional Political Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brennan, G. Hamlin A. (1995). Constitutional Political Economy: The Political Philosophy of *Homo Economicus*? *Journal of Political Philosophy*, 3:280-303.
- Brown, W. (1989). Guns, Cowboys, Philadelphia Mayors, and Civic Republicanism: On Sanford Levinson's "The Embarrassing Second Amendment". *Yale Law Journal*, 96:661-667.
- Buchanan, J. M. (1986). *Liberty, Market and State*. New York: New York University Press.
- Buchanan, J. M. (1990). The Domain of Constitutional Economics. *Constitutional Political Economy*, 1:1-18.
- Buchanan, J. M. & Tullock, G. (1962). *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*. Ann Arbor: University of Michigan Press. [Ελληνική μετάφραση, Παπαζήσης, 1999].
- Canovan, M. (1991). Republicanism. Σε *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought* David Miller (επιμ.), Oxford: Blackwell, 433-436.

- Cincione, G. L. (1987). Land Reform and Corporate Redistribution: The Republican Legacy'. *Stanford Law Review*, 39:1229-1257.
- Dagger, R. (1997). *Civic Virtues: Rights, Citizenship, and Republican Liberalism*. New York: Oxford University Press.
- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row. [Ελληνική μετάφραση, Παπαζήσης, 1997²].
- Earl, D.C. (1961). *The Political Thought of Sallust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Easterbrook, F. H. (1988). The Role of Original Intent in Statutory Construction. *Harvard Journal of Law & Public Policy*, 11:59-66.
- Easterbrook, F. H. (1992). Some Tasks in Understanding Law Through the Lens of Public Choice. *International Review of Law & Economics*, 12:284-288.
- Epstein, R. A. (1988). Modern Republicanism - Or the Flight from Substance. *Yale Law Journal*, 97:1633-1650.
- Fallon Jr., R. A. (1989). What Is Republicanism, and Is It Worth Reviving?. *Harvard Law Review*, 102:1695-1735.
- Farber, D. A. Frickey, P. P. (1991). *Law and Public Choice: A Critical Introduction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Farrar, C. (1988). *The Origins of Democratic Thinking: The Invention of Politics in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Feldman, S. M. (1992). Republican Revival/Interpretive Turn. *Wisconsin Law Review*, 1992:679-732.
- Feldman, S. M. (1993). The Persistence of Power and the Struggle for Dialogic Standards in Postmodern Constitutional Jurisprudence: Michelman, Habermas, and Civic Republicanism. *Georgetown Law Journal*, 81:2243-2290.
- Fink, Z. S. (1945). *The Classical Republicans: An Essay in the Recovery of a Pattern of Thought in Seventeenth Century England*. Evanston, IL. Northwestern University Press.
- Fitts, M. A. (1988a). Look Before You Leap: Some Cautionary Notes on Civic Republicanism. *Yale Law Journal*, 97:1651-1662.
- Fitts, M. A. (1988b). The Vices of Virtue: A Political Party Perspective on Civic Virtue Reforms of the Legislative Process. *University of Pennsylvania Law Review*, 136:1567-1645.
- Flaherty, M. S. (1995). History "Lite" in Modern American Constitutionalism. *Columbia Law Review*, 95:523-590.

- Flathman, R. E. (1996). Liberal versus Civic, Republican, Democratic, and Other Vocational Educations: Liberalism and Institutionalized Education. *Political Theory*, 24:4-32.
- Galston, M. (1994). Taking Aristotle Seriously: Republican-oriented Legal Theory and the Moral Foundation of Deliberative Democracy. *California Law Review*, 82:329-399.
- Galston, W. A. (1990). Freedom, Virtue, and Social Unity: Gordon Wood's "Classical Republicanism and the American Revolution". *Chicago-Kent Law Review*, 66:39-45.
- Galston, W. A. (1991). *Liberal Purposes: Goods, Virtues, and Duties in the Liberal State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gewirth, A. (1951). *Marsilius of Padua and Medieval Political Philosophy*. New York: Columbia University Press.
- Gey, Stephen G. (1993). The Unfortunate Revival of Civic Republicanism. *University of Pennsylvania Law Review*, 141:801-898.
- Ghosh, E. (1999). Applying Pettit's Republican Liberty to Criminal Justice and Judicial Decision-making: The Need for Other Values Including Desert and a Suggestion that they be Understood Consequentially. *University of New South Wales Law Journal*, 22:122-154.
- Gordley, J. (1991). *The Philosophical Origins of Modern Contract Doctrine*. Oxford: Oxford University Press.
- Grofman, B. (1993). Public Choice, Civil Republicanism, and American Politics: Perspectives of a "Reasonable Choice" Modeler. *Texas Law Review*, 71:1541-1587.
- Gwartney, J. D. Wagner, Richard E. (επιμ.) (1988). *Public Choice and Constitutional Economics*. New York: JAI Press.
- Haakonssen, K. (1993). Republicanism. Σε *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Robert E. Goodin Philip Petti (επιμ.). Oxford: Blackwell, 568-574.
- Habermas, J. (1992). Citizenship and National Identity: Some Reflection on the Future of Europe. *Praxis International*, 12:1-19.
- Hamilton, M. A. (1993). The Moment of Constitutional Opportunity. *Cardozo Law Review*, 14:937-945.
- Hartog, H. (1987). Imposing Constitutional Traditions. *William & Mary Law Review*, 29:75-82.
- Hartz, L. (1955). *Liberal Tradition in America*. New York: Harcourt, Brace & World.

- Herzog, D. (1986). Some Questions for Republicans. *Political Theory*, 14:473-493.
- Horwitz, M. J. (1987). Republicanism and Liberalism in American Constitutional Thought. *William and Mary Law Review*, 29:57-74.
- Isaac, J.C. (1988). Republicanism vs. Liberalism: A Reconsideration. *History of Political Thought*, 9:349-377.
- Kalman, L. (1996). *The Strange Career of Legal Liberalism*. New Haven: Yale University Press.
- Kerber, L. R. (1985). The Republican Ideology of the Revolutionary Generation. *American Quarterly*, 37:474-495.
- Kruman, M. W. (1997). *Between Authority and Liberty: State Constitution Making in Revolutionary America*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Kymlicka, W. Norman, W. (1994). Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory. *Ethics*, 104:352-381.
- Levinson, S. (1989). The Embarrassing Second Amendment. *Yale Law Journal*, 99:637-659.
- M., J. R. (1988). The Missing Element in the Republican Revival. *Yale Law Journal*, 97:1673-1684.
- Macpherson, C.B. (1973). *Democratic Theory: Essays in Retrieval*. Oxford: Oxford University Press.
- Mashaw, J. L. (1988). As If Republican Interpretation. *Yale Law Journal*, 97:1685-1723.
- Mashaw, J. L. (1997). *Greed, Chaos, and Governance: Using Public Choice to Improve Public Law*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Mercurio, N. Medema, S. G. (1997). *Economics and the Law: From Posner to Post-Modernism*. Princeton: Princeton University Press.
- Michelman, F. I. (1979). Politics and Values or What's Really Wrong with Rationality Review?. *Creighton Law Review*, 13:487-511.
- Michelman, F. I. (1986). Traces of Self-Government. *Harvard Law Review*, 100:4-77.
- Michelman, F. I. (1988). Law's Republic. *Yale Law Journal*, 97:1493-1537.
- McKenzie, R. B. (επιμ.) (1984). *Constitutional Economics: Containing the Economic Powers of Government*. Lexington, MA: Heath. 1984.
- Nedelsky, J. (1991). *Private Property and the Limits of American Constitutionalism: The Madisonian Framework and its Legacy*. Chicago: University of Chicago Press.

- Oakes, J. (1985). From Republicanism to Liberalism: Ideological Change and the Crisis of the Old South. *American Quarterly*, 37:551-571.
- Oldfield, A. (1990). *Citizenship and Community: Civic Republicanism and the Modern World*. London: Routledge.
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press. [Ελληνική μετάφραση, Παπαζήσης 1997²].
- Pangle, T. L. (1988). *The Spirit of Modern Republicanism: The Moral Visions of the American Founders and the Philosophy of Locke*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pangle, T. L. (1990a). The Classical Challenge to the American Constitution. *Chicago-Kent Law Review*, 66:145-176.
- Pangle, T. L. (1990b). Comments on Cass Sunstein's "Republicanism and the Preference Problem". *Chicago-Kent Law Review*, 66:205-211.
- Pettit, P. (1989). The Freedom of the City: A Republican Ideal. Σε *The Good Polity*. A. Hamlin & Philip Pettit (επιμ.). Oxford: Blackwell, 141-168.
- Pettit, Philip (1997). *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. New York: Oxford University Press.
- Pettit, P. (1998). Republican Theory and Criminal Punishment. *Utilitas*, 9:59-79.
- Pocock, J.G.A. (1975). *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton: Princeton University Press.
- Pope, J. G. (1990). Republican Moments: The Role of Direct Popular Power in the American Constitutional Order. *University of Pennsylvania Law Review*, 139:287-368.
- Posner, R. A. (1998). *Economic Analysis of Law*. New York: Aspen, 5th ed.
- Redish, M. H. Lippman, G. (1991). Freedom of Expression and the Civic Republican Revival in Constitutional Theory: The Ominous Implications. *California Law Review*, 79:267-311.
- Rodgers, D. T. (1991). Republicanism: The Career of a Concept. *Journal of American History*, 79:11-38.
- Sandel, M. J. (1982). *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sellers, M. N. (1991). Republican Impartiality. *Oxford Journal of Legal Studies*, 11:273-282.

- Sellers, M. N. (1997). Republicanism, Liberalism, and the Law. *Kentucky Law Journal*, 86:1-30.
- Sellers, M. N. (1998a). *The Sacred Fire of Liberty: Republicanism, Liberalism, and the Law*. New York: New York University Press.
- Sellers, M. N. (1998b). The Republican Manifesto. *Santa Clara Law Review*, 39:355-372.
- Shalhope, R.E. (1982). Republicanism and Early American Historiography. *William & Mary Quarterly*, 39: 334-356.
- Sherry, S. (1988). Republican Citizenship in a Democratic Society. *Texas Law Review*, 66:1229-1246.
- Sherry, S. (1995). Responsible Republicanism: Educating for Citizenship. *University of Chicago Law Review*, 62:131-208.
- Sherry, S. (1996). The Sleep of Reason. *Georgetown Law Journal*, 84:453-484.
- Simon, L. G. (1987). The New Republicanism: Generosity of Spirit in Search of Something to Say. *William and Mary Law Review*, 29:83-92.
- Skinner, Q. (1978). *The Foundations of Modern Political Thought. Vol. I: The Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skinner, Q. (1983). Machiavelli on the Maintenance of Liberty. *Politics*, 18:3-15.
- Skinner, Q. (1990). The Republican Ideal of Political Liberty. Σε Bock et al. (1990), pp. 293-309.
- Skinner, Q. (1991). The Paradoxes of Political Liberty. *Liberty*, David Miller (επιμ.). Oxford: Oxford University Press, 183-205.
- Stolzenberg, N. M. (1998). A Book of Laughter and Forgetting: Kalman's *Strange Career* and the Marketing of Civic Republicanism. *Harvard Law Review*, 111:1025-1084.
- Sullivan, K. M. (1988). Rainbow Republicanism. *Yale Law Journal*, 97:1713-1723.
- Sunstein, C. R. (1985). Interest Groups in American Public Law. *Stanford Law Review*, 38:29-87.
- Sunstein, C. R. (1986). Legal Interference with Private Preferences. *University of Chicago Law Review*, 53:1148-1174.
- Sunstein, C. R. (1988). Beyond the Republican Revival. *Yale Law Journal*, 97:1539-1590.
- Sunstein, C. R. (1993). *The Partial Constitution*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Turner, B. S. (1997). Citizenship Studies: A General Theory. *Citizenship Studies*, 1:5-18.
- Tushnet, M. V. (1987). The Concept of Tradition in Constitutional Historiography. *William & Mary Law Review*, 29:93-99.
- van Gunsteren, H. R. (1996). Neo-Republican Citizenship and Education. *Government & Opposition*, 31:77-99.
- Vetterli, R. Bryner, G. (1996). *In Search of the Republic: Public Virtue and the Roots of American Government*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2n εκδ.
- White, G. E. (1987). The Studied Ambiguity of Horwitz's Legal History, *William & Mary Law Review*, 29:101-112.
- White, G. E. (1994). Reflections on the "Republican Revival": Interdisciplinary Scholarship in the Legal Academy. *Yale Journal of Law & the Humanities*, 6:1-35.
- Will, G. F. (1992). *Restoration: Congress, Term Limits and the Recovery of Deliberative Democracy*. New York: Free Press.
- Williams, D. C. (1991). Civic Republicanism and the Citizen Militia: The Terrifying Second Amendment. *Yale Law Journal*, 101:551-615.
- Williams, D. G.T. (1994). European and U.S. Perspectives on Civic Republicanism. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 2:71-77.
- Williams, J. (1998). The Rhetoric of Property. *Iowa Law Review*, 83:277-361.
- Wood, G. S. (1969). *The Creation of the American Republic, 1776-1787*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Wood, G. S. (1990). Classical Republicanism and the American Revolution. *Chicago-Kent Law Review*, 66:13-38.
- Zuckert, M. P. (1994). *Natural Rights and the New Republicanism*. Princeton: Princeton University Press.
- Χατζής, Α. Ν. (1992). *Το Νομικό Πλαίσιο Προστασίας του Πολιτεύματος στην Αρχαία Αθήνα: Η Εξέλιξη της Έννοιας της 'Καταλύσεως του Δήμου'*. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., Τμήμα Νομικής, Τομέας Ιστορίας, Φιλοσοφίας & Κοινωνιολογίας του Δικαίου.
- Χατζής, Α. Ν. (2000). "Νεοφιλελευθερισμός", Δίκαιο και Οικονομική Ανάλυση των Θεσμών: Εισαγωγή στη Μελέτη των Νέων Οικονομικών Θεωριών για το Δίκαιο, την Κοινωνία και την Πολιτική. *Αισυμνήτης*, 6:υπό έκδοση.